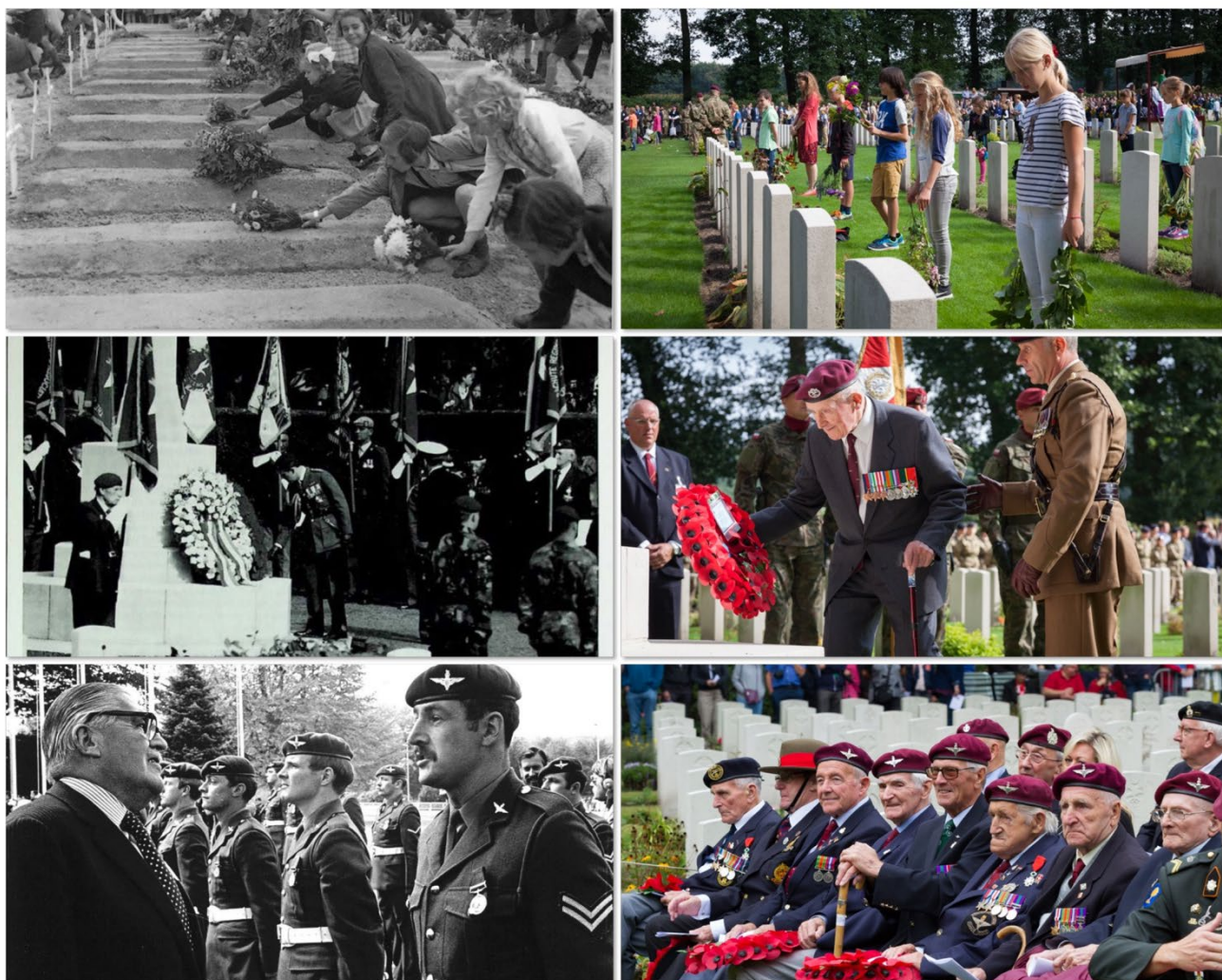

EEN HAMER MIST SOMS ZIJN DOEL, EEN BOEKET BLOEMEN NOOIT

DE TRANSNATIONALE NAOORLOGSE HERINNERINGSCULTUUR
VANAF 1945 TOT EN MET 2020 OP DE AIRBORNE WAR CEMETERY IN OOSTERBEEK

Serena van der Hoek (451958), 451958sh@eur.nl

Scriptiebegeleider: Prof. dr. Kees Ribbens

Master Cultuurgeschiedenis

Erasmus School of History, Culture and Communication

Erasmus Universiteit Rotterdam

Masterthesis

28 juni 2021

EEN HAMER MIST SOMS ZIJN DOEL, EEN BOEKET BLOEMEN NOOIT

*They shall grow not old,
as we that are left grow old:*

*Age shall not weary them,
nor the years condemn.*

*At the going down of the sun and in the morning
We will remember them.¹*

Afbeeldingen voorblad:

Linksboven: [Bloemenkinderen](#) leggen bloemen bij de graven van gesneuvelde militairen tijdens de Airborne herdenking, datum onbekend; Links midden: Prins Charles legt een krans bij de Cross of Sacrifice ([herdenking](#), 18 september 1994); Linksonder: Generaal R.E. [Urguhart](#), bevelhebber van de First British Airborne Division, herdenkt de Slag om Arnhem tijdens de herdenking in 1978; Rechtsboven: Bloemenkinderen leggen traditioneel bloemen bij de graven van de gesneuvelden (herdenking, 18 september 2019); Rechts Rechtsmidden: Een Arnhem veteraan legt een krans bij de Cross of Sacrifice (herdenking, 18 september 2019); Rechtsonder: Arnhem veteranen tijdens de herdenking op 18 september 2019, foto's van [Arjan Vrieze](#).

¹ Het gedicht *For the Fallen* werd door Laurence Binyon geschreven en werd voor het eerst op 21 september 1914 gepubliceerd; Laurence Binyon, "For the Fallen," geraadpleegd op 24 januari 2021, <https://www.poetryfoundation.org/poems/57322/for-the-fallen>.

Voorwoord

Met gepaste trots presenteer ik u mijn masterthesis ter afronding van de masterstudie Cultuurgeschiedenis aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam. Het schrijven van deze thesis was niet mogelijk geweest dankzij de fijne en gestructureerde begeleiding en feedback van prof. dr. Kees Ribbens met wie ik gedurende de coronacrisis online contact heb gehad, wat ik als erg waardevol heb ervaren. Vanaf het begin bleef hij zijn vertrouwen uitspreken, waardoor mijn enthousiasme voor dit onderwerp alleen maar groter werd. Ook wil ik mijn workshopbegeleiders Robbert-Jan Adriaansen en Pieter van den Heede bedanken voor de begeleiding tijdens de inhoudelijke workshops van History, Memory and National Identity.

Dat ik naast de online beschikbare bronnen in deze coronacrisis überhaupt aan andere bronnen ben gekomen, is te danken aan Guus Vermissen van het Airborne Museum. Vanaf de start van deze thesis was Guus altijd zeer behulpzaam. Dankzij hem kon ik in contact komen met Kitty Brongers en Jan Loos, die beiden rondleidingen geven op de Airborne War Cemetery in Oosterbeek. Ook wil ik Kitty en Jan hartelijk bedanken voor hun tijd voor de interviews, de interessante en indrukwekkende rondleiding op de begraafplaats en dat ik dankzij hen antwoorden op vragen kon krijgen die ik niet uit de online beschikbare bronnen kon halen.

Tevens wil ik mijn vrienden, familie en collega's van de PABO Hogeschool Rotterdam bedanken voor het aanhoren van mijn verhalen en het nalezen van de stukken. Ik hoop dat ik hen enthousiast heb gemaakt om ooit een bezoek te brengen aan de Airborne War Cemetery, voor zover ze dat nog niet gedaan hebben. Daarnaast kunnen heel wat studenten van de Hogeschool Rotterdam de komende jaren inhoudelijke verhalen verwachten over de Airborne War Cemetery. Dit was mijn doel om van deze begraafplaats het onderwerp van mijn thesis te maken.

Als laatste wil ik mijn pleegvader Edward Engwirda bedanken. Door zijn geloof in mij, de stimulans en de steun kon ik als goede hivist na mijn hbo-opleiding doorstromen naar een universitaire opleiding en deze afronden met een masterstudie. Hij bleef altijd vertrouwen houden. Ook als ik dat zelf even kwijt was, wist hij mij weer op het juiste pad te krijgen. Ik ben je eeuwig dankbaar!

Ik wens u veel leesplezier toe.

Serena van der Hoek

Goudswaard, 29 mei 2021

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord.....	3
Hoofdstuk 1: Inleiding	6
1.1 <i>Introductie</i>	6
1.2 <i>Onderzoeksvraag</i>	8
1.2.1 Verantwoording van de periodisering	8
1.3 <i>Theoretisch kader</i>	10
1.3.1 Herinneringscultuur.....	10
1.3.2 Transnationale herinnering	11
1.3.3 Lieux de mémoire	12
1.4 <i>Literatuuroverzicht</i>	13
1.4.1 De Tweede Wereldoorlog in (trans)nationale context	14
1.4.2 Het herdenken op (geallieerde) oorlogsbegraafplaatsen.....	21
1.4.3 Het herdenken van Market Garden en de Slag om Arnhem	24
1.5 <i>Maatschappelijke en wetenschappelijke relevantie</i>	26
1.6 <i>Bronnen en methodiek</i>	27
1.6.1 Verwachte uitdagingen.....	27
1.6.2 Bronnen	27
1.6.3 Methode	29
Hoofdstuk 2: Het ontstaan van een traditie, 1945 - 1969	30
2.1 <i>Inleiding</i>	30
2.1.1 Overzicht actoren Memorial Service	30
2.1.2 Introductie op het hoofdstuk	30
2.2 <i>Het ontstaan van de begraafplaats en het ritueel</i>	31
2.2.1 Een begraafplaats voor de gevallen van de Slag om Arnhem	31
2.2.2 Het ontstaan van de Airborne Memorial Service	35
2.3 <i>Hoe de herdenking op de begraafplaats verder wordt vormgegeven</i>	42
2.3.1 De herdenking in 1947.....	42
2.3.2 Van kruis naar zerk	44
2.3.3 Tien jaar herdenken.....	44
2.4 <i>De allerlaatste Memorial Service?</i>	47
2.4.1 De laatste officiële herdenking.....	47
2.4.2 Het benadrukken van een eeuwige vriendschap	48
2.5 <i>Conclusie</i>	49
2.5.1 De organisatie van de rituelen tussen 1945 tot en met 1969	49
2.5.2 De verhouding tussen de verschillende actoren tussen 1945 tot en met 1969	49
Hoofdstuk 3: De traditie wordt voortgezet, 1970 - 1999	51
3.1 <i>Inleiding</i>	51
3.1.1 Overzicht actoren Memorial Service	51
3.1.2 Introductie op het hoofdstuk	51
3.2 <i>De herdenking wordt weer opgepakt</i>	52
3.2.1 Geen officiële pelgrimages	52
3.2.2 De officiële pelgrimages worden weer opgepakt.....	53
3.3 <i>Externe factoren beïnvloeden de Memorial Service</i>	56
3.3.1 Geen bloemenkinderen tussen 1970 en 1977.....	56

3.3.2 Extreme beveiliging tijdens de Memorial Service in 1979.....	58
3.4 Regio Arnhem als een herinneringslandschap.....	58
3.4.1 Op reis naar Holland: naar de tulpen, de molens en de slagvelden.....	58
3.4.2 Battlefieldtours.....	60
3.4.3 Herinneringslandschap.....	61
3.4 Krijgen de Polen steeds meer erkenning?.....	62
3.5 De allerlaatste grootschalige herdenking?.....	63
3.5.1 De allerlaatste keer in 1984?	63
3.5.2 De allerlaatste keer in 1994?	64
3.5.3 De allerlaatste keer in 1999?	66
3.6 Conclusie	67
3.5.1 De organisatie van de rituelen tussen 1970 tot en met 1999	67
3.5.2 De verhouding tussen de verschillende actoren tussen 1970 tot en met 1999.....	68
Hoofdstuk 4: Een nieuwe tijd aangebroken? 2000 - 2020	70
4.1 Inleiding	70
4.1.1 Overzicht actoren Airborne Memorial.....	70
4.1.2 Introductie op het hoofdstuk	70
4.2 Een traditionele Memorial Service tussen moderne herdenkingen	71
4.2.1 Van herdenken naar het vieren van vrijheid	71
4.2.2 Stichtingen komen en stichtingen gaan.....	72
4.3 Gelijkwaardigheid en vergevingsgezindheid als waarden voor de toekomst	73
4.3.1 De erkenning die de Poolse soldaten verdienen	73
4.3.2 De Duitsers betrekken bij de herdenking blijkt nog altijd een brug te ver.....	75
4.3.3 De jeugd heeft de toekomst	79
4.4 Hoe verder in de toekomst?	81
4.4.1 Is re-enactment de oplossing?.....	81
4.4.2 Battlefieldtoerisme als uitkomst?.....	83
4.4.3 De invloed van de coronacrisis op de Memorial Service	85
4.5 Conclusie	86
4.5.1 De organisatie van de rituelen tussen 2000 tot en met 2020	86
4.5.2 De verhouding tussen de verschillende actoren tussen 2000 tot en met 2020	87
Hoofdstuk 5: Conclusie	88
Bibliografie.....	91
<i>Interviews</i>	<i>91</i>
<i>Primaire literatuur</i>	<i>91</i>
<i>Secundaire literatuur.....</i>	<i>95</i>

Hoofdstuk 1: Inleiding

1.1 Introductie

“Het was inderdaad een stralende, wolkenloze najaarsdag. Zondag 17 september 1944. [...] Met een donderend geluid kwam er plotseling een tweemotorig vliegtuig laag over ons huis. Het silhouet en het motorgeraas ben ik nooit meer vergeten. [...] In de lucht zagen we honderden kleine gekleurde stippen, parachutes, met daarboven grote zwermen vliegtuigen.”² De toen 8-jarige Joop Onnekink beschreef hoe het er op 17 september 1944 in Oosterbeek aan toe ging. Hij kwam net uit de kerk en zat in de tuin van zijn oma.³ Het is goed mogelijk dat de tweeling Gronert aan twee van die gekleurde parachutes naar beneden dwarrelde. Thomas en Claude Gronert kwamen uit Cornwall, Groot-Brittannië, waar zij in de kolenmijnen werkten. Bij het uitbreken van de oorlog meldden zij zich vrijwillig voor militaire dienst. Op 17 september 1944 landden de broers met de 1st Parachute Battalion in Oosterbeek. Daar kwamen ze direct terecht in een vuurgevecht. Wanneer Thomas dacht dat de Duitsers zich hadden overgegeven en naar voren bewoog, werd hij neergeschoten en stierf. Claude probeerde hem te helpen, maar kwam ook om. De broers, die slechts 21 jaar oud werden, liggen naast elkaar begraven op de Airborne War Cemetery in Oosterbeek.⁴

De aanleg van deze militaire begraafplaats begon in de zomer van 1945. De Britse Army Group onder leiding van luitenant-kolonel A.O. Stott begon met de aanleg van de militaire begraafplaats aan de Van Limburg Stirumweg in Oosterbeek.⁵

Sinds 1945 vinden er herdenkingen plaats op de Airborne War Cemetery. Op de eerste zondag na 17 september worden de gesneuvelde geallieerde militairen herdacht.⁶ Een belangrijk onderdeel van die herdenkingen zijn de bloemenkinderen. Jan Loos was één van deze eerste bloemenkinderen. Hij vertelde mij begin april 2021 in zijn woonkamer in Renkum zijn ervaringen als bloemenkind. De traditie van het plaatsen van bloemen bij de graven is door schoolkinderen uit de gemeente Renkum en Arnhem al die jaren voortgezet.

De ceremonie op de begraafplaats is één van de herdenkingsactiviteiten rondom de Slag om Arnhem. Daarnaast worden bij alle Airborne monumenten in Oosterbeek, Arnhem, Ede en Driel kransen gelegd. Ook vindt er een Airborne Wandeltocht plaats, een wandeling langs verschillende oorlogssites die een rol speelden tijdens de Slag om Arnhem.⁷

² Joop Onnekink, *Zeven dagen in de “Heksenketel”. Herinneringen van een kind aan de Slag om Arnhem* (Arnhem: Tekstbureau de Raaf, 2015), 10-11.

³ Joop Onnekink, *Zeven dagen in de “Heksenketel”*, 10.

⁴ *Remembering the Battle of Arnhem* (tentoonstelling), Arnhem, Airborne at the Bridge, Arnhem, februari 2019.

⁵ “Het Airborne Kerkhof te Oosterbeek,” Het Willem Tiemens Archief, geraadpleegd op 14 februari 2021, <https://airbornearnhem.nl/WillemTiemens/Airborne%20Kerkhof.htm>.

⁶ “Airborne herdenking Oosterbeek,” Stichting Airborne Herdenkingen, geraadpleegd op 16 januari 2021, <https://www.airborne-herdenkingen.nl/airborne-herdenking-oosterbeek/>.

⁷ “The Battle of Arnhem, a bridge to the future,” Stichting Airborne Herdenkingen, geraadpleegd op 24 januari 2021, <https://www.airborne-herdenkingen.nl>.

Het feit dat er op Airborne War Cemetery een plaats van herinnering is ontstaan, heeft alles te maken met de geallieerde operatie Market Garden, die plaats vond in september 1944. Rond Eindhoven, Nijmegen en Arnhem moesten Amerikaanse, Britse en Poolse parachutisten (Market) en grondtroepen (Garden) ervoor zorgen dat de belangrijke bruggen over de grote Nederlandse rivieren veroverd werden, om zo door te stoten naar Berlijn. Het plan van de Britse veldmaarschalk Montgomery mislukte volledig. De Slag om Arnhem die op 17 september 1944 begon, was een onderdeel van operatie Market Garden. Rond Arnhem zijn er, naast de Airborne War Cemetery, allerlei gedenktekens, monumenten, straatnamen en musea te vinden die ons herinneren aan deze slag.

Er sneuvelden grote aantallen geallieerde manschappen in deze periode, waarvan er meer dan 1750 begraven liggen op de Airborne War Cemetery. Er liggen 1684 soldaten uit het Britse Gemenebest begraven, waarvan er 243 niet geïdentificeerd zijn en dus 'known unto God'. Ook liggen er 79 Poolse soldaten en drie Nederlanders begraven (waarvan twee soldaten en één burger). Bijzonder is dat er drie medewerkers van de Commonwealth War Graves Commission begraven liggen.⁸ De Nederlandse overheid gaf de grond voor de eeuwigheid in bruikleen en tot op de dag van vandaag heeft de CWGC de begraafplaats in zijn beheer. De enorme mondiale verspreiding van de Britse militaire graven komt door de wereldwijde strijdtonelen van (onder meer) de beide wereldoorlogen, de Britten begraven hun gesneuvelde soldaten zo dicht mogelijk op de plaats waar zij gesneuveld zijn. Sinds de Eerste Wereldoorlog gebeurt dat op grote schaal.

In deze thesis staat de herinneringscultuur op de Airborne War Cemetery centraal. Bijzonder aan deze begraafplaats is dat na de oorlog een sterke verbintenis is ontstaan tussen de geallieerde veteranen en de lokale bevolking van Oosterbeek. Dit kwam doordat de inwoners van Oosterbeek rechtstreeks betrokken werden in de Slag om Arnhem. Dode geallieerde soldaten werden aanvankelijk in de tuinen van Oosterbekers begraven.

De nadruk in deze thesis zal liggen op de herdenkingspraktijken en herdenkingspolitiek van verschillende organisaties en personen op de Airborne War Cemetery door de tijd heen. Er wordt gekeken wat er gebeurt tijdens een herdenking op de begraafplaats. Worden er bijvoorbeeld kransen gelegd? Door wie? Welke groepen zijn er aanwezig? Net zo belangrijk: welke groepen zijn er niet aanwezig (of mogen niet aanwezig zijn?) Welke motieven hebben deze organisaties en personen om de geallieerde soldaten op deze begraafplaats te herdenken? En welke rol speelt de jeugd hierin? Welke betrokkenheid heeft de lokale bevolking in deze herdenkingen? Deze vragen hoop ik in deze thesis te beantwoorden.

⁸ "Arnhem Oosterbeek War Cemetery," Commonwealth War Graves, geraadpleegd op 7 november 2020, <https://www.cwgc.org/visit-us/find-cemeteries-memorials/cemetery-details/2063800/arnhem%20oosterbeek%20war%20cemetery/>.

1.2 Onderzoeksvraag

In deze thesis wordt een vergelijking gemaakt tussen verschillende tijdsperiodes. Dat maakt het een diachronische onderzoeksvraag. De centrale vraagstelling van deze scriptie is: Hoe ontwikkelde de transnationale naoorlogse herinneringscultuur op de Airborne War Cemetery in Oosterbeek zich vanaf 1945 tot en met 2020? Daarbij is het belangrijk om te benoemen dat deze transnationale naoorlogse herinneringscultuur niet als eenduidig beschouwd kan worden, maar kenmerkend is voor de Airborne War Cemetery.

Om de onderzoeksvraag te beantwoorden, worden er twee deelvragen geformuleerd:

1. Hoe zijn de rituelen op de Airborne War Cemetery in Oosterbeek vanaf 1945 tot en met 2020 georganiseerd en hoe ontwikkelen deze rituelen zich in deze periode?
2. Hoe verhouden de verschillende actoren, die betrokken zijn bij herdenkingspraktijken op de Airborne War Cemetery in Oosterbeek, zich tot elkaar en hoe veranderen deze verhoudingen in de periode vanaf 1945 tot en met 2020?

1.2.1 Verantwoording van de periodisering

De Nederlandse nationale herinneringscultuur heeft enkele veranderingen ondergaan vanaf 1945. Hieronder wordt een beknopte samenvatting gegeven van de veranderingen in de Nederlandse nationale herinneringscultuur.

Vanaf 1945 tot de jaren zestig

In de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog werd de oorlog herdacht als een nationale gebeurtenis. In Nederland ontstond er direct na de oorlog een herinneringscultuur die weinig aandacht had voor de slachtoffers van de Holocaust. Het was een patriottische herinneringscultuur waarin voornamelijk verzetshelden en (geallieerde) militairen werden herdacht. Kortom, mensen die omgekomen waren voor de vrijheid van Nederland.⁹ In deze periode speelde ook de Koude Oorlog een rol, waarin het herdenken van communisten in West-Europa geen duidelijke herkenbare plek kreeg in de nationale herinneringscultuur. Het aandeel van communisten in het verzet tijdens de oorlog in Nederland was relatief groot. De meeste leden van de Communistische Partij Nederland werden na de inval van de Duitsers in Nederland – toen de partij door de nazi's verboden werd –

⁹ Susan Scherpenisse, "Verder lezen: Oorlogsmonumenten en herinneringscultuur in Gelderland," geraadpleegd op 22 december 2020, <https://wo2gld.nl/nieuws/verder-lezen-oorlogsmonumenten-en-herinneringscultuur-gelderland>.

actief in het verzet. De verzetskrant *De Waarheid* werd door communisten opgericht en in die krant werd bijvoorbeeld opgeroepen tot de Februaristaking in 1941.¹⁰

Vanaf de jaren zestig tot aan de jaren negentig

Pas in de jaren zestig kwam er meer aandacht voor slachtoffers van de Holocaust. De omslag in de jaren zestig typeren historici Frank van Vree en Rob van der Laarse als 'de dynamiek van de herinnering'. Zij beschreven dat als een proces van voortdurende verandering in interpretatie en betekenisgeving. Bij elke verandering binnen de herinneringscultuur kwamen andere aspecten en gebeurtenissen naar voren en werd het beeld van de geschiedenis in onder andere het onderwijs, musea, herdenkingsrituelen en erfgoed opnieuw vormgegeven.¹¹

Belangrijke factoren in de omslag in de jaren zestig in de Nederlandse nationale herinneringscultuur waren onder andere het openen van het Anne Frank Huis in 1960 als museum, het proces van Eichmann in 1961 in Jerusalem, het uitkomen van het boek *Ondergang* van Jacques Presser in 1965 en de televisieserie *De Bezetting* van historicus Loe de Jong die in de jaren zestig op televisie te zien was. Onder andere door deze factoren kregen de Joodse slachtoffers uit de Tweede Wereldoorlog een belangrijkere rol binnen de Nederlandse nationale herinneringscultuur en verschoof het beeld van heldendom naar slachtofferschap.¹²

Vanaf de jaren negentig

Eind jaren tachtig maakten ook andere groepen slachtoffers hun wensen publiekelijk duidelijk, zoals de slachtoffers uit de Jappenkampen in Nederlands-Indië, burgerslachtoffers van bombardementen, dwangarbeiders, maar ook communisten.¹³ In deze tijd vonden ook de belangrijke gebeurtenissen zoals de val van de Muur (1989) en ineenstorting van de Sovjet-Unie (1991) plaats. In hoeverre er een causaal verband is tussen deze gebeurtenissen en de plek voor communisten binnen de nationale herinneringscultuur, is niet duidelijk. Het werd dus steeds drukker in het herinneringslandschap met betrekking op de Tweede Wereldoorlog, waarin de aandacht voor de geallieerde soldaten minder werd, maar niet verdween.

Ook ontstond er een inclusiever beeld van de slachtoffergroepen. De manier van herinneren en herdenken van zwart-wit (het strikt denken in goed en fout) verschoof naar een meer grijs gebied. In de eenentwintigste eeuw begon de Nederlandse overheid met herstelbetalingen aan slachtoffers en hun nabestaanden en dat leidde, volgens historicus Chris van der Heijden, tot nieuwe

¹⁰ "Communistisch verzet in de Tweede Wereldoorlog," *Is Geschiedenis*, geraadpleegd op 21 januari 2021, <https://isgeschiedenis.nl/nieuws/communistisch-verzet-in-de-tweede-wereldoorlog>.

¹¹ Frank van Vree en Rob van der Laarse, *De dynamiek van de herinnering* (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2009), 7-9.

¹² Susan Scherpenisse, "Oorlogsmonumenten en herinneringscultuur in Gelderland."

¹³ *Ibidem*.

ontdekkingen, nieuwe boeken en nieuwe discussies. Mensen die de oorlog hadden meegemaakt waren inmiddels al boven de pensioengerechtigde leeftijd. Volgens Van der Heijden was het voor de jaren negentig onmogelijk om terug te kijken op de oorlog zonder dat de blik versperd werd.¹⁴

In deze periode werd en wordt de Tweede Wereldoorlog ingezet voor het verspreiden van een universele boodschap, zoals 'dit nooit meer' en werd het gekoppeld aan begrippen als mensenrechten, vrijheid, discriminatie en racisme.¹⁵ Het viereen van de vrijheid werd in deze periode met grote evenementen gevierd. In 1994 werd de 50ste herdenking van de geallieerde operatie Market Garden groots herdacht, de herdenking van de bevrijding in 1995 kreeg enorm veel aandacht en ook in 2020 kreeg, ondanks de beperkende coronamaatregelen, de '75 jaar bevrijding' veel belangstelling.

1.3 Theoretisch kader

1.3.1 Herinneringscultuur

Om het concept herinneringscultuur goed te kunnen omschrijven, is het van belang eerst het begrip 'herinnering' uit te leggen. Historicus Willem Frijhoff beschreef het begrip 'herinnering' in *De mist van de geschiedenis* (2011) als een vorm "waarin individuele personen afzonderlijke groepen en welomschreven gemeenschappen zich de sporen van het verleden als op henzelf betrokken toe-eigenen en ze zo tot hun eigen, geleefde geschiedenis maken".¹⁶ Frijhoff maakte een verdeling tussen drie vormen van herinneren; het communicatief geheugen, het collectief geheugen en het (trans)cultureel geheugen. Het communicatief geheugen is de herinnering van mensen die een gebeurtenis hebben meegemaakt. Het collectief geheugen is de herinnering van een groep mensen, (deze kan zowel nationaal als transnationaal zijn) die omgeschreven kan worden als een verzameling van kleine stukjes uit het verleden die samengevoegd worden en openbaar zijn. En het (trans)cultureel geheugen is de herinnering die van belang is bij het opnieuw actualiseren van een herinnering, deze herinnering is niet meer afhankelijk van het historisch bewustzijn van een groep.¹⁷

Het begrip herinneringscultuur vormt de rode draad door deze thesis. Historici Maria Grever en Kees Ribbens beschreven in *Nationale Identiteit en meervoudig verleden* (2007) de herinneringscultuur als de omgang met een gedeeld verleden door een groep of gemeenschap.¹⁸ Het begrip wordt tegenwoordig in een bredere context gebruikt, maar verwijst veelal naar de verwerking van de Tweede Wereldoorlog.

¹⁴ Chris van der Heijden, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Uitgeverij Contact, 2008), 7.

¹⁵ Susan Scherpenisse, "Oorlogsmonumenten en herinneringscultuur in Gelderland."

¹⁶ Willem Frijhoff, *De mist van de geschiedenis* (Nijmegen: Vantilt, 2011), 11.

¹⁷ Monique Eerden en René Wokke, *Erfgoed om bij stil te staan. Achtergronden bij Verkenning Herinneringserfgoed* (Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2019), 2.

¹⁸ Maria Grever en Kees Ribbens, *Nationale identiteit en meervoudig verleden* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007), 27.

De herinneringscultuur benadrukt de identiteit van een gemeenschap. Volgens Grever en Ribbens is de herinneringscultuur een onderdeel van de historische cultuur (hoe mensen omgaan met het verleden). De historische cultuur bestaat uit zowel materiële als immateriële cultuur. Historische cultuur is onder te verdelen in drie componenten. Ten eerste zijn dat de historische narratieven en performances. Dit is het verhaal dat verteld wordt en welke personages en plotlijnen er gekozen worden in dat verhaal. Ten tweede heb je de herinneringsinfrastructuren, dat zijn de praktische onderdelen die je nodig hebt om het verhaal te vertellen, bijvoorbeeld de organisatie, de financiering of de overheid. Ten derde is er het onderliggende begrip van geschiedenis, oftewel de verhouding tussen de drie tijdperioden (verleden, heden en toekomst).¹⁹

Historicus Susan Hogervorst benadrukt in *Onwrikbare Herinnering. Herinneringsculturen van Ravensbrück in Europa, 1945-2010* (2010) dat het begrip herinneringscultuur vaak in verband wordt gebracht met nationale cultuur. Dat komt doordat de westerse natiestaat vanaf de negentiende eeuw een belangrijke rol gaat spelen in het produceren van collectieve herinneringen.²⁰ Tussen andere vormen van herinneringsculturen en de dominante nationale herinneringscultuur kan spanning ontstaan.²¹ Hogervorst neemt het westerse perspectief als iets vanzelfsprekend.

Cultureel antropoloog Rob van Ginkel beschreef in *Rondom de stilte. Herdenkingscultuur in Nederland* uit 2011 de herinneringscultuur als “de van karakter veranderende herinnering aan, beeldvorming over en omgangswijze met de oorlog”. Het is volgens Van Ginkel het geheel aan opvattingen, handelwijzen en materiële uitingen rond de herinnering aan en de herdenking van de oorlog. Volgens Van Ginkel zijn er vijf dimensies die je aan herinneringscultuur kunt verbinden, dat zijn gebeurtenis, plaats, gedenkteken, symboliek en ritueel. De dimensies kunnen niet los van elkaar gezien worden.²²

Voor deze thesis hanteer ik de definitie van herinneringscultuur van Rob van Ginkel, omdat deze nauwe aansluiting vindt bij het transnationale aspect van de Memorial Service op de Airborne War Cemetery.

1.3.2 Transnationale herinnering

Zoals hierboven wordt beschreven, wordt de herinneringscultuur vaak beschouwd als een nationaal fenomeen. Volgens de Britse historicus Patrick Finney hebben herinneringsculturen zich veranderd. Nationale herinneringsculturen hebben nieuwe nuances gekregen en ze zijn onderhevig aan transnationale processen. Finney benadrukt dat er nieuwe manieren van herinneren zijn ontstaan

¹⁹ Maria Grever en Robbert-Jan Adriaansen, “Historical Culture: A Concept Revisited,” in *Palgrave Handbook of Research in Historical Culture and Education* onder redactie van Mario Carretero, Stefan Berger en Maria Grever (UK: Palgrave Macmillan, 2017) 73-89.

²⁰ Susan Hogervorst, “Onwrikbare herinnering. Herinneringsculturen van Ravensbrück in Europa, 1945-2010” (proefschrift, Erasmus Universiteit, 2010).

²¹ Grever en Ribbens, *Nationale identiteit en meervoudig verleden*, 28.

²² Rob van Ginkel, *Rondom de stilte. Herdenkingscultuur in Nederland* (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2011), *Rondom de stilte*, 20-21.

om de relatie met het oorlogsverleden veelzijdiger te maken, maar juist ook om nieuwe ethische vragen te stellen.²³ Finney publiceert veel werk over collectieve herinnering met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog.²⁴ Nationale kaders zijn niet meer vanzelfsprekend als het gaat om identiteitsvorming. Finney beargumenteert dat het nationale daarom ook niet meer het belangrijkste is voor de studie naar de collectieve herinnering. Dit alles heeft te maken met globale communicatie, postkolonialiteit en grootschalige migratie.²⁵

Hoogleraar Duitse Studies aan de universiteit van Manitoba Stephan Jaeger merkt wel op dat bijvoorbeeld transnationale tentoonstellingen over de Tweede Wereldoorlog bijna altijd verbonden zijn met de natiestaat of in ieder geval nationale perspectieven bevatten. Tegelijkertijd vertonen culturele herinneringspatronen van de Tweede Wereldoorlog vaak structurele overeenkomsten.²⁶

De transnationale herinnering als concept is belangrijk om te integreren, omdat het gaat om verschillende partijen op de Airborne War Cemetery. Enerzijds heb je de lokale bevolking, de inwoners van Oosterbeek en omgeving. Aan de andere kant heb je de Britse veteranen. De Polen kunnen meegenomen worden in deze transnationale herinnering, omdat zij ook een aandeel leverden in de Slag om Arnhem. Het is interessant om te onderzoeken welke plaats zij innemen in deze transnationale herinneringscultuur. Daarnaast hebben ook de Duitsers een rol in de transnationale herinnering. Zij waren immers ook betrokken in de strijd, zij het als tegenstander.

1.3.3 Lieux de mémoire

Bij herdenken gaat het erom hoe mensen hun ervaringen uit het verleden in het heden uiten via woorden, rituelen en gebaren. De Amerikaanse historicus Jay Winter noemt dit in zijn boek *Performing the past* de performatieve omslag.²⁷ Oftewel het zichtbaar verbinden van de geschiedenis en de herinnering. Het concept werd door J.L. Austin in zijn boek *How to Do Things with Words* in 1962 geïntroduceerd, sindsdien heeft het concept zijn weg gevonden naar de literatuurstudies. Sinds de jaren negentig deed het concept van performativiteit zijn intreden in de memory studies.²⁸

Die verbinding tussen de geschiedenis en de herinnering gebeurt vaak op een plaats van herinnering (*lieu de mémoire*). De Airborne War Cemetery in Oosterbeek is zo'n plaats van herinnering. De Franse historicus Pierre Nora kreeg in 1989 internationale bekendheid met zijn onderzoek naar *lieux de mémoire*. Volgens hem kwamen deze voort uit het gevoel dat er op collectief niveau geen spontane herinnering is, deze werd gebaseerd op onze intellectuele, politieke en

²³ Patrick Finney, *Remembering the Second World War. Remembering the modern world* (Londen: Routledge, 2018), 2.

²⁴ Finney, *Remembering the Second World War*, xii.

²⁵ Ibidem, 3.

²⁶ Stephan Jaeger, *The Second World War in the Twenty-First-Century Museum. From Narrative, memory, and Experience to Experientiality* (Berlijn: De Gruyter, 2020), 16.

²⁷ Jay Winter, *Performing the past* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010) 11-12.

²⁸ Laura M.F. Bertens, "'Doing' memory: performativity and cultural memory in Janet Cardiff and George Bures Miller's *Alter Bahnhof Video Walk*," *Holocaust Studies* 26 (2019): 181-197.

historische kaders.²⁹ Nora bedoelde daarmee dat herinneringen georganiseerd werden en gaf als voorbeeld het oprichten van archieven, het organiseren van jubilea en andere vieringen. Als we in de herinnering hadden kunnen leven, had, volgens Nora, het begrip *lieux de mémoire* niet bedacht hoeven worden.³⁰

Nora benadrukt het verschil tussen herinnering en geschiedenis. Herinnering is een levend begrip, iets wat plaats vindt binnen 'levende' gemeenschappen. Geschiedenis is de reconstructie, iets wat er niet langer is. Het is een representatie van het verleden.³¹ *Lieux de mémoire* zijn als het ware de overblijfselen uit de geschiedenis. Die plaatsen, *lieux*, zijn er volgens Nora in drie vormen; het materiële, het symbolische en het functionele. De materiële plaats, bijvoorbeeld een archief, kan alleen een lieu de *mémoire* worden als er een connectie is met het symbolische. Het functionele, zoals een veteranenreünie, kan een lieu de *mémoire* worden als het ook een ritueel is. De drie elementen bestaan altijd naast elkaar. Het gaat om de intentie om te herinneren op een specifieke plaats, anders zou het volgens Nora slechts een *lieu d'histoire* (een historische plaats) zijn.³²

Lieux de mémoire als concept moet worden meegenomen in deze thesis, omdat de Airborne War Cemetery een plaats van herinnering is. Vanaf 1945 vinden er jaarlijks op (de eerste zondag na) 17 september herdenkingen plaats. Een belangrijk ritueel binnen deze herdenking zijn de bloemenkinderen, die ook als performatieve activiteit beschouwd kunnen worden. Dit zijn schoolkinderen uit de gemeente Renkum (waar Oosterbeek deel van uitmaakt) en Arnhem, die bloemen leggen op de graven van alle gevallen op de Airborne War Cemetery. In deze thesis wordt er geanalyseerd hoe de Airborne War Cemetery niet alleen een historische plaats is, maar dus ook een plaats van herinnering.

1.4 Literatuuroverzicht

In dit literatuuroverzicht wordt eerst een beschrijving gegeven van literatuur over de Nederlandse herinneringscultuur en Britse herinneringscultuur in verband met de Tweede Wereldoorlog. Vervolgens wordt de literatuur over herdenkingscultuur verder toegespitst op het herdenken op oorlogsbegraafplaatsen die gerelateerd zijn aan de gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog in Nederland. Ten slotte wordt er literatuur geanalyseerd over de herdenkingscultuur in verband met de geallieerde operatie Market Garden en de daarbij horende Slag om Arnhem.

²⁹ Pierre Nora, "Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire," *Representations* 26 (1989): 12.

³⁰ Nora, "Between Memory and History," 8.

³¹ Ibidem.

³² Ibidem, 18-19.

1.4.1 De Tweede Wereldoorlog in (trans)nationale context

De Nederlandse herinneringscultuur

Cultureel antropoloog Rob van Ginkel beschrijft in zijn studie *Rondom de stilte. Herdenkingscultuur in Nederland* uit 2011 dat er nog maar weinig onderzoek is gedaan naar herinneringspraktijk in Nederland, de aandacht ging vooral naar herinneringspolitiek. De herinneringspraktijk gaat volgens Van Ginkel over wat mensen doen als zij herinneren. Wie herdenken ze? Waarom herdenken zij? Waar herdenken ze? En wanneer?³³ Van Ginkel beargumenteert dat er eerder uit plichtsbesef dan uit gemeenschapszin in Nederland werd herdacht vanaf de jaren vijftig. Herdenkingen raakten daardoor geritualiseerd en werden gekoppeld aan specifieke herdenkingsdagen, die volgens een vast protocol verliep.³⁴ Van Ginkel noemt dit ook wel 'collectieve verzoeningsritueel ter verwerking van een nationaal trauma'. Bij de nationale dodenherdenking op 4 mei verzamelden Nederlanders zich door het hele land om samen te herdenken. Dat 'samen herdenken' zorgde voor een collectief saamhorigheidsgevoel.³⁵ De Nederlandse overheid kreeg volgens Van Ginkel in de jaren vijftig een rol in de Nederlandse herdenkingspolitiek en met name in het debat rondom de nationale bevrijdingsdag.³⁶ In Nederland had men nog geen ervaring met het herdenken van oorlogsslachtoffers op zo'n grote schaal.

Historicus Ido de Haan van Universiteit Utrecht heeft *Rondom de stilte* van Van Ginkel zeer kritisch bekeken. De Haan vindt dat Van Ginkel geen duidelijke stellinginname inneemt, amper primaire bronnen gebruikt, antropologie vrijwel niet toepast (het specialisme van Van Ginkel) en dat het onderzoek een gebrek heeft aan een analytisch kader. Het concept *lieux de mémoire* wordt door Van Ginkel slechts één keer gebruikt en volgens De Haan moet dit concept hét beginpunt zijn van ieder onderzoek naar monumenten en herdenkingen.³⁷

Van Ginkel beschrijft gedetailleerd hoe er in Nederland na de oorlog werd omgegaan met omgekomen geallieerde militairen. In Nederland was er veel verdeeldheid bij de herdenkingen voor de Nederlandse oorlogsslachtoffers, maar volgens Van Ginkel waren de herdenkingen voor gesneuvelde geallieerde militairen het 'toonbeeld van eensgezindheid'.³⁸ Het uiten van dankbaarheid werd als een nationale ereplicht opgevat al direct na de oorlog. Het in 1946 opgerichte Nederlands Oorlogsgraven Comité (NOGC) speelde hierin een belangrijke rol. Het NOGC wilde de nagedachtenis aan de oorlogsmilitairen uit het Gemenebest levend houden en de vriendschap tussen de bondgenoten op deze manier versterken. Dat gebeurde op verschillende manieren. Eén daarvan is

³³ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 20.

³⁴ Ibidem, 266 en 379.

³⁵ Ibidem, 253.

³⁶ Ibidem, 266.

³⁷ Ido de Haan, "Recensie *Rondom de Stilte*," Recensie van *Rondom de Stilte. Herdenkingscultuur in Nederland*, door Rob van Ginkel, *BMGN – Low Countries Historical Review* 128-4, 97(2013): 1-3.

³⁸ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 268.

dat de Nederlandse bevolking via adoptie een deel van de grafverzorging op zich nam.³⁹ Zoals dat ook op de Airborne War Cemetery is gebeurd.

De geallieerde soldaten werden ook geëerd in de tweede week van november, tijdens Klaprozendag op 11 november (de Britse gedenkdag voor de gesneuvelden van de Eerste – en later ook de Tweede – Wereldoorlog). In Amsterdam werd er door het NOGC na de oorlog een intergeallieerde herdenking georganiseerd.⁴⁰ Van Ginkel laat niet duidelijk zien of dit elk jaar werd georganiseerd en vanaf wanneer dit plaats vond. Het NOGC zette zich, naast het organiseren van herdenkingen, ook in om pelgrimages naar Nederland mogelijk te maken. In kranten werden er advertenties geplaatst waarbij het hele Nederlandse volk een vrijwillige bijdrage kon leveren aan de ‘klaprooscollecte’. ‘Wie de geallieerde graven eert, geeft tijd en geld en collecteert!’⁴¹

Het boek *Breekbare dagen. 4 en 5 mei door de jaren heen* laat in beeld en woord zien hoe Nederland sinds 1945 de doden van de Tweede Wereldoorlog herdenkt en de bevrijding viert. Het werd in 2012 door schrijfster en journalist Jolanda Keesom in opdracht van het Nationale comité 4 en 5 mei geschreven. In Nederland werd de datum 4 mei gekozen om de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog te herinneren. Daarnaast is Nederland het enige land in Europa dat op twee afzonderlijke en opeenvolgende dagen binnen dezelfde maand de oorlogsslachtoffers herdenkt en de bevrijding viert. In andere landen gebeurt dat op één dag of op twee verschillende momenten in het kalenderjaar en niet steeds uitsluitend met de nadruk op de Tweede Wereldoorlog. De combinatie ‘4 en 5 mei’ laat zien hoe de Tweede Wereldoorlog centraal staat in de Nederlandse herinnering.⁴²

Aansluitend bij Van Ginkel komt in het boek *Breekbare dagen* naar voren hoe er werd herdacht op de herdenkingsdagen volgens een vast protocol. In 1987 werd het ‘Nationaal Comité 4 en 5 mei’ opgericht, maar voor 1987 heeft de organisatie verschillende veranderingen doorgemaakt. In *Breekbare dagen* wordt er een opsomming gemaakt van deze veranderingen. Tijdens jubilea werd er een organisatie opgericht, zo werd tijdens de viering van de 10- 15- en 20 jaar bevrijding het Nationaal Comité Viering Bevrijdingsdag opgericht. In 1969 werd het Nationaal Comité Viering 25 jaar Bevrijding ingesteld voor de viering van 25 jaar bevrijding in 1970. Vijf jaar later, in 1975, organiseerden Stichting 1940-1945 in samenwerking met Stichting Joods Maatschappelijk Werk en Stichting Pelita in opdracht van regering Den Uyl de viering van de 30 jaar bevrijding. En na de viering van het jubileum in 1980 werd er door de regering Van Agt een permanent comité opgericht, dat verantwoordelijk was voor de jaarlijkse vieringen tot en met 1987.⁴³

³⁹ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 268.

⁴⁰ Ibidem, 268-269.

⁴¹ Ibidem, 269.

⁴² Nationaal Comité 4 en 5 mei, *Breekbare dagen. 4 en 5 mei door de jaren heen* (Amsterdam: Stichting Collectieve Propaganda van het Nederlandse Boek, 2012) 23.

⁴³ Nationaal Comité 4 en 5 mei, *Breekbare dagen*, 179.

De datum 5 mei en de daar bijhorende viering van de bevrijding is niet altijd vanzelfsprekend geweest. Keesom beschrijft dat sinds 1945 de manier waarop Bevrijdingsdag gevierd wordt sterk uiteenloopt. Het vieren van de bevrijding kort na de oorlog werd een stuk minder vanzelfsprekend dan het herdenken van de doden. Na 1946 nam de animo bij de regering beduidend af als het ging om de bevrijding grootschalig te vieren. In de bovenstaande opsomming is duidelijk te zien dat er alleen jubilea gevierd werden.

Keesom beargumenteert dat er verschillende redenen zijn waarom het vieren van de bevrijding niet gewenst was. Ten eerste is dat de beperkte vieringen gekoppeld kunnen worden aan de economische omstandigheden in Nederland tijdens de wederopbouwperiode. Er was geen geld en ruimte voor een vrije dag waar de bevolking de bevrijding kon vieren. Ten tweede beargumenteert Keesom dat de Nederlandse bevolking in 1945 meer waarde aan het herdenken van de oorlogsslachtoffers hechtte dan aan het vieren van de vrijheid. Ten slotte viel het vieren van de bevrijding na de oorlog al snel in de schaduw van Onafhankelijkheidsoorlog in de voormalige kolonie Nederlands-Indië. 5 mei had ook weinig betekenis voor de Nederlanders en de Indische Nederlanders die na de onafhankelijkheid van Indonesië naar Nederland kwamen, het was simpelweg hun bevrijding niet geweest.⁴⁴

Minister-president Jan de Quay besloot daarom, met steun van het parlement, in 1959 dat bevrijding van Nederland op 5 mei alleen nog in lustrumjaren op grootse wijze gevierd zou worden.⁴⁵ Pas na de oprichting van het Nationaal Comité 4 en 5 mei in 1987 probeerde de Nederlandse overheid het tij te keren door de Nederlandse bevolking het belang te laten inzien van het vieren van de bevrijding op 5 mei. Dat leek tijdens het lustrumjaar in 1995 gelukt te zijn en dit kan volgens Keesom dan ook als kantelpunt gezien worden in de traditie van herdenken en vieren. Niet alleen de bevrijding werd gevierd, maar er werd tijdens de 50-jarige viering ook stil gestaan bij andere ingrijpende gebeurtenissen in de wereld, zoals de mensenrechtenschendingen in het voormalig Joegoslavië en Rwanda. En er vonden discussies plaats op het gebied van democratie en vrijheid. Dat was de reden dat in 1996 door het Comité werd besloten dat naast het vieren van de bevrijding ook het vieren van de vrijheid in zijn algemeen moest worden toegevoegd. Dit werd gekoppeld aan thema's als 'Vrijheid wereldwijd' of 'Vrijheid maak je met elkaar'.⁴⁶ De afgelopen jaren is er dus weer een brede belangstelling voor 4 en 5 mei. Van Ginkel noemt dit 'de heiligheid van de herinnering'.⁴⁷

Er wordt in *Breekbare dagen* echter zeer beperkt geschreven over de rol van en de aandacht voor de geallieerde soldaten in het naoorlogse Nederland. Toen de Nederlandse regering in 1947 instemde met 4 mei als herdenkingsdatum, werden de groepen vanaf 1948 herdacht als "militairen

⁴⁴ Nationaal Comité 4 en 5 mei, *Breekbare dagen*, 180-181.

⁴⁵ Ibidem, 182.

⁴⁶ Ibidem, 186.

⁴⁷ De Haan, "Recensie Rondom de Stilte," 3.

van de Nederlandse strijdkrachten, de zeelieden, de verzetslieden, de geallieerde militairen, waar ook ter wereld, in de jaren van de oorlog te land, ter zee of in de lucht voor de bevrijding van het koninkrijk zijn gevallen.”⁴⁸ Er kwam kritiek op dit memorandum en in 1961 werd er aan de tekst toegevoegd: “dan wel als Nederlander of als Nederlandse onderdaan ten gevolge van tegen hen gerichte vijandelijke actie zijn omgekomen.”⁴⁹

De Britse herinneringscultuur

In Groot-Brittannië wordt de Tweede Wereldoorlog op twee verschillende momenten in het kalenderjaar herdacht. Op *Remembrance Day* (of ‘Poppy Day’) worden op 11 november de gevallen van de Eerste en de Tweede Wereldoorlog herdacht. Al vanaf 11 november 1918 werden de gesneuvelden van de Eerste Wereldoorlog herdacht. Op 11 november 1918 werd de wapenstilstand getekend en daarmee eindigde de Eerste Wereldoorlog. Op 8 mei, het officiële einde van de Tweede Wereldoorlog in Europa, wordt *Victory in Europe Day* of VE-day gevierd. De herdenking van de Slag om Arnhem wordt op de dag herdacht waarop deze plaats vond, namelijk op 17 september en wordt dus niet aan de Nederlandse noch de Britse herdenkingsdatum gekoppeld.

Groot-Brittannië was al een ‘ervaringsdeskundige’ als het ging om herdenken van oorlogsslachtoffers op een grote schaal. De slachtoffers uit het Gemenebest die vielen tijdens de Eerste Wereldoorlog werden begraven op de plaats waar zij gesneuveld waren. Volgens de Amerikaanse historicus Jay Winter maakte de Tweede Wereldoorlog een einde aan het traditionele model van rouwen en herdenken dat was opgebloeid na de Eerste Wereldoorlog.⁵⁰

De manier waarop in Groot-Brittannië de Eerste Wereldoorlog werd herdacht, had volgens de Britse historicus Gavin Schaffer de Tweede Wereldoorlog beïnvloed. De rechtvaardiging van de oorlog was juist in tegengestelde richting verschoven, de Tweede Wereldoorlog beïnvloedde de Eerste Wereldoorlog. De focus in populaire media over de Eerste Wereldoorlog was gericht op de menselijke tragedie in de loopgraven aan het westelijk front en die menselijke tragedie kenmerkte ook de Tweede Wereldoorlog. De Eerste Wereldoorlog werd in populaire media gepresenteerd als een zinloze oorlog, daarom was er meer aandacht voor de individuele beleving van de soldaten. Het aan elkaar koppelen van de herdenkingsactiviteiten van de twee wereldoorlogen had volgens Scheffer geleid tot een ideologische verschuiving. Die verschuiving typeert hij als een meer ‘eenduidige morele imperatief’.⁵¹

⁴⁸ Nationaal Comité 4 en 5 mei, *Breekbare dagen*, 91.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Jay Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History* (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 9.

⁵¹ Gavin Schaffer, “Een angstvallig gekoesterde overwinning,” in *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* onder redactie van Frank van Vree en Rob van der Laarse (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2009), 250.

In *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (uit 2009 onder redactie van historici Frank van Vree en Rob van der Laarse) beschreef Gavin Schaffer welke organisaties een rol speelden bij de Britse herdenkingen rondom de wereldoorlogen. Eén daarvan was het British Legion, de organisatie die elk jaar synthetische klaprozen verkoopt. De opbrengst ging naar veteranen en hun gezinnen. Daarnaast organiseerden zij de ceremoniële gebeurtenissen op Remembrance Sunday, de dichtstbijzijnde zondag bij Remembrance Day op 11 november.⁵²

De Britse historicus Mark Connelly koppelde het herinneren van de Tweede Wereldoorlog in zijn boek *We can take it! Britain and the memory of the Second World War* uit 2014 aan de Britse mythe over de Tweede Wereldoorlog. De Britse mythe over de Tweede Wereldoorlog moest volgens Connelly niet als een falsificatie van de realiteit beschouwd worden. Hij legde de mythe als volgt uit; in 1939 stapte Groot-Brittannië onvoorbereid de oorlog in met het gebrek aan een sterke leider. In 1940 nam Winston Churchill deze leidersrol op zich en hij moest aanschouwen hoe Groot-Brittannië vernederend werd verslagen door de nazi's in Frankrijk. Vanaf dat moment stond Groot-Brittannië er alleen voor, want alle bondgenoten waren onder de voet gelopen door nazi-Duitsland. De 'Battle of Britain' werd nipt gewonnen, maar daarna moesten de Britten de bombardementen van de nazi's onder ogen zien. Pas na de overwinning in Noord-Afrika kon Groot-Brittannië zich opnieuw organiseren mét bondgenoten om zich op te maken voor het verslaan van nazi-Duitsland. Montgomery leidde zijn troepen op D-Day terug naar de stranden in Frankrijk, waar de Britten in 1940 nog moesten vluchten. In 1945 kon Groot-Brittannië het applaus van over heel de wereld ontvangen, omdat het als enige Europese natie uit handen wist te blijven van de nazi's (op de neutrale landen na, waarvan de nazi's de neutraliteit respecteerden). Groot-Brittannië had zich van begin tot eind kunnen weren, had hard gevochten en kon nu de overwinning vieren. Toch verloor Groot-Brittannië zijn invloed als wereldmacht en werd het gedwongen tot intenser contact met de landen waar het tijdens de Tweede Wereldoorlog tegen had gevochten.⁵³

Robert Mackay van de Nottingham Trent University was in zijn recensie lovend over het boek *We can take it!* van Connelly. Hij beschreef dat Connelly al direct duidelijk maakt dat het niet zijn doel is om de Britse mythe te ontmaskeren, maar dat hij het woord 'mythe' gebruikte om de Britse rol in de Tweede Wereldoorlog te beschrijven. Het boek maakte duidelijk dat wanneer je opgroeit of leefde in Groot-Brittannië je de cultuur ervan moet absorberen, inclusief de nationale mythes. Connelly beargumenteerde dat zelfs vandaag de dag de nationale herinnering over de Tweede

⁵² Schaffer, "Een angstvallig gekoesterde overwinning," 250-251.

⁵³ Mark Connelly, *We Can Take It! Britain and the memory of the Second World War* (New York: Routledge, 2014), 5.

Wereldoorlog bijdraagt aan hoe Groot-Brittannië participeert in gebeurtenissen van de hedendaagse wereld.⁵⁴

Gavin Schaffer benadrukte in *De dynamiek van de herinnering* hoe belangrijk herdenken is voor de Britten, dat het bijna beschouwd kan worden als iets 'typisch Brits'.⁵⁵ De claim op de overwinning was voor Groot-Brittannië zeer belangrijk, niet alleen voor de burgers en de soldaten, maar ook voor de Britse waarden. Groot-Brittannië werd tijdens de Tweede Wereldoorlog niet onder de voet gelopen door de nazi's en had zich hevig geweed tegen aanvallen en bombardementen van de nazi's.⁵⁶ Kortom, Groot-Brittannië was niet gebroken.

In de Britse herinneringscultuur kwamen eigenschappen als trots en triomf direct na de oorlog sterk naar voren, maar deze moesten al snel plaats maken voor andere gevoelens die meer pasten bij het uiteenvallen van het Britse Rijk. Voorheen ging het verlies van grondgebied altijd gepaard met een nederlaag, maar na de Tweede Wereldoorlog was het voor het Britse Rijk juist andersom. Dit had alles te maken met de dekolonisatie van het Britse Rijk. De dekolonisatie werd als een morele nederlaag gezien. De Tweede Wereldoorlog was niet de oorzaak, maar heeft de dekolonisatie wel versneld. Volgens Schaffer was de Tweede Wereldoorlog voor Groot-Brittannië een conflict zonder oorlogsbuit. Schaffer beargumenteerde dat de Britse oorlogsherdenking weinig reflectief is geweest, maar juist meer nationalistisch en militaristisch van aard.⁵⁷

De veranderingen in de Nederlandse herinneringscultuur met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog vonden plaats in de jaren zestig en de jaren negentig, zoals in 'de verantwoording van de periodisering' (op pagina 8) al eerder werd beschreven. In Groot-Brittannië vond de verandering in de herinneringscultuur plaats in de jaren tachtig. In 1982 zorgde *the Iron Lady*, premier Margaret Thatcher, ervoor dat Groot-Brittannië weer verwickeld raakte in een oorlog, ditmaal op de Britse Falklandeilanden. Een groot deel van de Britse bevolking was tegen deze oorlog. Volgens de Britse historicus Lucy Noakes (*War and the British. Gender, memory and national identity* uit 1998) probeerde de Britse overheid steun van de bevolking te krijgen door de herinnering van de Britse militaire helden uit de Tweede Wereldoorlog op te roepen. Groot-Brittannië moest zich opnieuw weren tegen een dictatuur en moest er alles aan doen om de democratie te beschermen.⁵⁸ In een recenter werk uit 2014, *British Cultural Memory and the Second World War*, gaat Noakes hierop door. Ze beschreef dat de Tweede Wereldoorlog ook in andere conflicten en oorlogen waar Groot-

⁵⁴ Robert Mackay, [Recensie *We Can Take It!*], Recensie van *We Can Take It! Britain and the memory of the Second World War*, door Mark Connelly, *The American Historical Review* 110 (2005): 556-557.

⁵⁵ Schaffer, "Een angstvallig gekoesterde overwinning," 245-246.

⁵⁶ Ibidem, 248.

⁵⁷ Ibidem, 248-249.

⁵⁸ Lucy Noakes, *War and the British. Gender, memory and national identity* (Londen: I.B. Tauris, 1998), 103-105.

Brittannië in betrokken raakte, diende als een krachtig metafoor.⁵⁹ De Tweede Wereldoorlog kon worden beschouwd als de laatste grote stuip trekking van de Britse wereldwijde macht.

Er waren dus maar weinig historische gebeurtenissen die zo verankerd zitten in de moderne Britse cultuur als de Tweede Wereldoorlog. Dit komt volgens Mark Connelly tot uiting doordat er twee oorlogservaringen bestaan met betrekking tot de Britten en de Tweede Wereldoorlog. Ten eerste was daar de echte oorlogservaring, die bestond uit een geschiedenis gebaseerd op bewijs en waarheid onderbouwd met betrouwbare argumenten. Ten tweede was er de verbeelde oorlogservaring, gecreëerd door propaganda die door de overheid werd gecontroleerd. Deze verbeelde oorlogservaring was rooskleurig, waarbij Groot-Brittannië de held uit de Tweede Wereldoorlog was. De verbeelde oorlogservaring was volgens Connelly de basis geworden van de Britse populaire herinnering vanaf 1945, waarbij er een gedeeltelijk valse en nostalgische kijk op het conflict werd neergezet.⁶⁰ In Groot-Brittannië, maar ook in het buitenland, werd dit uitgedragen door middel van populaire media, zoals films. De films hebben volgens Connelly bijgedragen aan het ontwikkelen van de Britse mythe.⁶¹

Ook historici Lucy Noakes en Juliette Pattinson beschreven dat de Tweede Wereldoorlog een belangrijke factor binnen de Britse populaire cultuur was. In het eerste hoofdstuk van hun boek *British cultural memory and the Second World War* uit 2014 beschreven ze dat zelfs de Britten die na de oorlog geboren werden ‘herinneringen’ aan de Tweede Wereldoorlog hadden. De herinnering van de Tweede Wereldoorlog werd na de Koude Oorlog enorm zichtbaar.⁶² Volgens Mark Connelly had dit betrekking op de uitvinding van de televisie. De Tweede Wereldoorlog kon door middel van dit massa medium van entertainment en informatie ingeprent worden in de geheugens van de mensen.⁶³

Het nationale en transnationale aspect

De Britse mythe, die hierboven is beschreven, was volgens Mark Connelly een onderdeel van de Britse nationale herinnering van de Tweede Wereldoorlog. Mensen gebruikten hun verleden om hun individuele en collectieve identiteit in het heden vorm te geven. Volgens Connelly werden collectieve en nationale herinneringen gecreëerd doordat de Britten een eigen consensus creëerden van het verleden en de betekenis daarvan. Deze betekenis werd toegepast op hedendaagse situaties. De staat speelde daar een rol in. De staat probeerde de manier hoe mensen naar het verleden keken te beïnvloeden en te controleren.⁶⁴

⁵⁹ Lucy Noakes en Juliette Pattinson, *British Cultural Memory and the Second World War* (Londen: Bloomsbury, 2014), 11.

⁶⁰ Connelly, *We Can Take It!*, 10.

⁶¹ Ibidem, 8-9.

⁶² Noakes en Juliette Pattinson, *British Cultural Memory and the Second World War*, 2.

⁶³ Connelly, *We Can Take It!*, 8.

⁶⁴ Ibidem, 6.

Het ontstaan van verschillende herdenkingsculturen koppelde Schaffer aan het feit dat er na de Tweede Wereldoorlog andere oorlogen hadden plaatsgevonden en dat de gevolgen daarvan, met name de Koude Oorlog, Europa hadden verdeeld en dat dat had geleid tot andere herdenkingsculturen. Op internationaal niveau werd Groot-Brittannië bijvoorbeeld betrokken in de Falklandoorlog begin jaren tachtig. Ieder land had zijn eigen herinneringscrisis gehad en deze zijn vaak niet toepasbaar op andere landen.⁶⁵

Dat de Tweede Wereldoorlog onderdeel was van een nationale herinneringscultuur in plaats van een internationale herinneringscultuur is terug te zien in taal. Als men in Groot-Brittannië het had over 'The Great War', dan was het direct duidelijk dat hiermee de Eerste Wereldoorlog werd bedoeld. Als men in Nederland spreekt over 'de oorlog' dan werd er gerefereerd naar de Tweede Wereldoorlog. Historicus en NIOD-onderzoeker Kees Ribbens beargumenteerde dat wanneer je spreekt over 'de oorlog' het leek alsof het een nationale gebeurtenis was, maar 'de oorlog' had de hele wereld beïnvloed. De Tweede Wereldoorlog had een enorme spanwijdte, slechts zes landen wisten buiten de Tweede Wereldoorlog te blijven. Het wereldwijde karakter was volgens Ribbens deels te verklaren vanuit de positie van Groot-Brittannië en andere koloniale grootmachten. In 1939 raakten ook de overzeese gebieden betrokken bij de oorlog.⁶⁶

1.4.2 Het herdenken op (geallieerde) oorlogsbegraafplaatsen

Totaal zijn er in binnen- en buitenland ongeveer 50.000 Nederlandse oorlogsgraven. Nationaal Ereveld Loenen en Militair Ereveld Grebbeberg zijn de grootste Nederlandse oorlogsbegraafplaatsen. Op de militaire begraafplaats op de Grebbeberg lagen net na de oorlog Duitse en Nederlandse militairen begraven, bijzonder is dus dat vijand en slachtoffer in dezelfde grond begraven lagen, maar dat was toen Duits beleid. Nu is dat niet meer het geval. In Nederland zijn er ook enkele begraafplaatsen voor buitenlandse militairen.⁶⁷ Er is één grote begraafplaats voor Duitse militairen en Nederlanders die aan de kant van de Wehrmacht, SS en Luftwaffe vochten. Op de Duitse militaire begraafplaats Ysselsteyn liggen bijna 32.000 Duitse militairen. Deze begraafplaats werd door de Nederlandse overheid aangelegd.⁶⁸

Er zijn meer begraafplaatsen voor gesneuvelde geallieerde soldaten die tijdens de Tweede Wereldoorlog omkwamen in Nederland. Zo zijn er verschillende Canadese begraafplaatsen, zoals Holten Canadian War Cemetery, en Bergen op Zoom Canadian War Cemetery. De grootste Canadese

⁶⁵ Schaffer, "Een angstvallig gekoesterde overwinning," 250.

⁶⁶ Kees Ribbens, "Oorlog op vijf continenten," 4 en 5 mei, geraadpleegd op 27 december 2020, <https://www.4en5mei.nl/documenten/subsidies/conferentieverslag.pdf>.

⁶⁷ "Oorlogsbegraafplaatsen," WO2, geraadpleegd op 6 januari 2021, <https://www.tweedewereldoorlog.nl/gedenkplekken/oorlogsbegraafplaatsen/>.

⁶⁸ "Duitse militaire begraafplaats Ysselsteyn," Volksbund Gemeinsam für den Frieden, geraadpleegd op 6 januari 2021, <https://www.jbs-ysselesteyn.de/nl/duitse-militaire-begraafplaats.html>.

begraafplaats bevindt zich in Groesbeek. De grootste geallieerde begraafplaats van Nederland is de Amerikaanse Begraafplaats Margraten in Limburg met meer dan 8000 militairen uit de Verenigde Staten.⁶⁹ Historicus Joost Rosendaal en toezichthouder in Nederland van de Commonwealth War Graves Commission Alex Kalma bespraken tijdens de herdenking in Oosterbeek in 2019 het verschil tussen verschillende geallieerde begraafplaatsen. In tegenstelling tot de Amerikaanse overheid heeft de Britse overheid ervoor gekozen om de gevallen te begraven op de plaats waar de soldaten zijn gesneuveld of in ieder geval zo dicht mogelijk bij die plaats. De Amerikanen hebben gekozen voor een concentratiebegraafplaats, zoals Margraten.⁷⁰ Hoewel de Amerikanen op één plaats zijn begraven, vinden er op lokaal niveau elders in het land wel herdenkingen plaats voor de Amerikaanse veteranen en gesneuvelde soldaten. De Amerikaanse militaire begraafplaats in Nijmegen bestaat niet meer, maar er vindt sinds enkele tientallen jaren in Nijmegen jaarlijks een herdenking plaats voor de 48 gesneuvelde Amerikaanse militairen die op 20 september 1944 in canvasboten de Waal probeerden over te steken.⁷¹

De andere geallieerde begraafplaatsen in Nederland zijn voornamelijk Brits of voor het grootste gedeelte Brits. Ten eerste is dit Mook War Cemetery in Limburg, waar voornamelijk Britse soldaten begraven liggen, maar ook Canadezen, Australiërs en Nieuw-Zeelanders. Op de tweede plaats de Mierlo War Cemetery, waar soldaten uit het Britse Gemenebest liggen.⁷² En ten slotte de Airborne War Cemetery in Oosterbeek, ook wel de Arnhem Oosterbeek War Cemetery genoemd.⁷³

Historicus Sarah Joiner beschrijft in "The evolution of the planting influences of the Imperial War Graves Commission from its inception tot the modern day" uit 2014 dat het CWGC (Commonwealth War Graves Commission) een belangrijke positie inneemt rondom het herdenken van en invulling geven aan de twee wereldoorlogen.⁷⁴ Joiner houdt daarbij geen rekening met lokale initiatieven. In de meeste plaatsen waar zich Gemenebestbegraafplaatsen bevonden werden volgens Van Ginkel lokale afdelingen van het Nederlands Oorlogsgraven Comité (NOGC) opgericht, dat zich inzette voor geallieerde herdenkingen. Daarnaast zorgde het comité voor de opbrengst van de 'klaprooscollectie', zodat nabestaanden van geallieerde militairen, vooral Britten, naar het graf van hun gestorven familielid konden gaan.⁷⁵ Het CWGC speelde dus een minder grote rol bij lokale herdenkingen, die rol werd vooral toekent aan de lokale organisaties van het NOGC.

⁶⁹ "Oorlogsbegraafplaatsen," WO2.

⁷⁰ Omroep Gelderland, "LIVE: Herdenking Airborne Begraafplaats 2019," Youtube, geraadpleegd op 6 januari 2021, <https://www.youtube.com/watch?v=yiADyrZ3hJE>.

⁷¹ Frank Hermans, "Sobere kranslegging voor 48 gesneuvelde Amerikanen bij Waal-oversteek Nijmegen," *De Gelderlander*, 20 september 2020, <https://www.gelderlander.nl/nijmegen/sobere-kranslegging-voor-48-gesneuvelde-amerikanen-bij-waal-oversteek-nijmegen~acdbce80/>.

⁷² "Oorlogsbegraafplaatsen," WO2.

⁷³ Omroep Gelderland, "LIVE: Herdenking Airborne Begraafplaats 2019," Youtube.

⁷⁴ Sarah Joiner, "The evolution of the planting influences of the Imperial War Graves Commission from its inception tot the modern day" *The Garden History* 42 (2014): 90.

⁷⁵ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 269.

Een ander lokaal initiatief van het NOGC was het adopteren van geallieerde oorlogsgraven, daar maakten veel Nederlanders direct na de oorlog gebruik van. In november 1946 waren er volgens Van Ginkel al ongeveer dertigduizend geallieerde graven geadopteerd, waarvan het merendeel Amerikaanse graven. De bedoeling van het adopteren was het opbouwen van een persoonlijke relatie met de gesneuvelde, maar ook met diens nabestaanden. De graven werden door de Nederlanders verzorgd alsof het “uwer dierbaren is geworden.”⁷⁶

Erfgoeddeskundige Nathalie Vernimme nam in *Omgaan met oorlogserfgoed* voor het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed in 2010 onder andere de vele Britse militaire begraafplaatsen in Vlaanderen onder de loep. België is het slachtoffer geworden van twee wereldoorlogen waarin tweemaal de neutraliteit door Duitsland werd geschonden. Het overgrote gedeelte van de beschermde militaire begraafplaatsen in Vlaanderen is Brits. Voor Groot-Brittannië was vanaf de jaren twintig de Imperial War Graves Commission verantwoordelijk voor de Britse begraafplaatsen op het Europese vasteland.⁷⁷ De CWGC werd in 1917 opgericht en heette toen dus nog het Imperial War Graves Commission en kreeg de taak om voor de graven en monumenten te zorgen die door de overheden van het Britse Rijk waren geplaatst voor de doden van de Eerste Wereldoorlog. Na de Tweede Wereldoorlog nam de taak van de CWGC toe en vandaag de dag zorgt het CWGC nog steeds voor de begraafplaatsen en monumenten die verwijzen naar de Eerste of Tweede Wereldoorlog. De begraafplaatsen worden vaak gefinancierd door vrijwillige bijdragen van organisaties.⁷⁸

Er werden vanuit de commissie architecten aangesteld voor een uniforme aanleg van de Britse begraafplaatsen. De Britten wilden met deze uniformiteit van de grafstenen en de ontwerpen van de begraafplaatsen benadrukken dat alle gesneuvelden gelijk waren.⁷⁹ Bekende architecten in dienst van het CWGC zijn Reginald Blomfield en Edwin Lutyens. Blomfield ontwierp de Cross of Sacrifice en Lutyens de Stone of Remembrance. Het kruis staat op elke begraafplaats van de CWGC en de steen staat alleen op de begraafplaatsen als er meer dan 1000 doden liggen. Op de steen staat de tekst ‘Their name liveth for evermore’, een tekst bedacht door schrijver Rudyard Kipling. Kipling bedacht ook de tekst op de zerken van gestorven onbekende soldaten ‘known unto God’. Kipling verwees met beide teksten naar de Bijbel. Volgens Joiner begreep Kipling maar al te goed dat deze begraafplaatsen geen plaats waren voor zijn nieuwe gedichten, maar dat oud-Bijbelse taal meer geschikt was voor het overbrengen van de boodschap van treurnis en verlies.⁸⁰

Tussen naties zijn er overeenkomsten en verschillen te vinden hoe zij hun militaire oorlogsslachtoffers herdenken, dat is volgens Van Ginkel duidelijk te zien op oorlogsbegraafplaatsen,

⁷⁶ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 270.

⁷⁷ Nathalie Vernimme, *Omgaan met oorlogserfgoed* (Brussel: Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed, 2010), 93.

⁷⁸ Joiner, “The evolution of the planting influences of the Imperial War Graves Commission,” 90.

⁷⁹ Vernimme, *Omgaan met oorlogserfgoed*, 93.

⁸⁰ Joiner, “The evolution of the planting influences of the Imperial War Graves Commission,” 92.

bijvoorbeeld in de manier hoe monumenten en herdenkingen worden vormgegeven. In *Dynamiek van de herinnering* neemt hij de militaire begraafplaats op de Grebbeberg als voorbeeld.⁸¹ Van Ginkel beschrijft dat oorlogsbegraafplaatsen door middel van bomen, omheiningen en struiken verwijderd worden van het alledaagse, profane leven. Vuil en vandalisme maakt een inbreuk op de 'sacrale symbolische orde' en wordt dus zo snel mogelijk verwijderd. Bij een militaire begraafplaats draait het om de schoonheid.⁸² Daarbij speelt ook de plantengroei op de begraafplaatsen een rol. Joiner beschrijft in haar essay over de evolutie van de invloed van planten op de begraafplaatsen van het CWGC dat de soorten planten het landschap weerspiegelt waar de soldaten oorspronkelijk vandaan komen (als de conditie van de grond het toeliet), afgewisseld met inheemse Engelse planten en veel bloemen om het graf op te fleuren.⁸³

1.4.3 Het herdenken van Market Garden en de Slag om Arnhem

In het boek *Een open zenuw* uit 2010 beschrijven historici Jan Kolen en Rutger van Krieken in het hoofdstuk 'Arnhem' (*Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren*, 2010) dat de Slag om Arnhem een bijzondere plaats heeft ingenomen als het gaat om de herdenking van de oorlog. Dit hangt samen met het traumatische karakter van de slag, doordat dit cruciale puzzelstuk binnen de geallieerde operatie Market Garden mislukte. Volgens Kolen en Van Krieken laten traumatische oorlogsgebeurtenissen diepe sporen na in het collectieve geheugen. Zij noemen dit ook wel traumalandschappen waar Arnhem een onderdeel van is, net zoals voormalig kamp Westerbork, Amersfoort en Vught.⁸⁴

In *De dynamiek van de herinnering* gaan Kolen, Van Krieken en Maarten Wijdeveld daarop verder. Aan de hand van het voorbeeld van een nieuwe woonwijk tussen Arnhem en Nijmegen leggen zij uit hoe de dynamiek van de oorlogsherinnering doordringt in het huidige landschap. De paviljoenen in de nieuwbouwwijk zijn allen in de vorm van een parachute, refererend naar de Poolse parachutisten die uit hun vliegtuigen sprongen tijdens de Slag om Arnhem.⁸⁵

De Slag om Arnhem is terug te zien in het grote aantal monumenten en herdenkingsbijeenkomsten in de regio van Arnhem.⁸⁶ In 2009 telde de provincie Gelderland 552 geregistreerde oorlogsmonumenten. Inmiddels is dat aantal al boven de 600 gestegen. Deze monumenten staan geregistreerd bij Nationaal Comité 4 en 5 mei, daarmee is de provincie

⁸¹ Van Ginkel, "De dodenakker van de 'Duijvelsberg'," 42.

⁸² Ibidem, 65.

⁸³ Joiner, "The evolution of the planting influences of the Imperial War Graves Commission," 93.

⁸⁴ Jan Kolen en Rutger van Krieken, "Arnhem," in *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren*, reactie Madelon de Keizer en Marije Plomp (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2010), 88.

⁸⁵ Jan Kolen, Rutger van Krieken en Maarten Wijdeveld, "Topografie van de herinnering," in *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* onder redactie van Frank van Vree en Rob van der Laarse (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2009), 196-197.

⁸⁶ Kolen en Van Krieken, "Arnhem," 88.

Gelderland de provincie met de meeste oorlogsmonumenten.⁸⁷ Van Ginkel voegt daaraan toe dat het logisch is dat er in een stad, zeker in een provinciehoofdstad, meer monumenten te vinden zijn dan in het achterland.⁸⁸ Toch staan er in het dorp Oosterbeek 26 geregistreerde oorlogsmonumenten, waarvan het grootste deel verwijst naar de geallieerde operatie Market Garden.⁸⁹

Junior onderzoekster Susan Scherpenisse bracht tussen 2017 en 2018 de oorlogsmonumenten in Gelderland in kaart in opdracht van WO2GLD. In haar *longread* 'Oorlogsmonumenten en herinneringscultuur in Gelderland' beschrijft ze dat de herinneringscultuur in Gelderland lokaal kan verschillen in vergelijking met de ontwikkelingen in de nationale herdenkingscultuur.⁹⁰ Scherpenisse beschrijft dat rondom Arnhem het verzet nauwelijks werd herinnerd, zoals dat net na de Tweede Wereldoorlog in Nederland wel werd gedaan. Dit komt door de impact van de Slag om Arnhem en de operatie Market Garden. Vanaf 1944 vormde Arnhem het strijdtoneel van de bevrijding (in september 1944 tijdens de Slag om Arnhem en in 1945 tijdens de bevrijdingsgevechten). Die gebeurtenissen hebben ertoe geleid dat er veel monumenten herinneren aan de geallieerde militaire slachtoffers. De helft van de Gelderse oorlogsmonumenten is een 'militair monument', waarvan het grootste deel toebehoort aan de geallieerde strijdkrachten (Amerikaans, Brits en Canadees).⁹¹

Volgens Kolen en Van Krieken is de nadruk verschoven van traditionele gedenktekens naar herontwerpen van oorlogsgebeurtenissen in het landschap en stedelijke ruimte als uitdrukkingsvormen van de herinnering.⁹² Geheel in deze trend opende in 2009 het Airborne Museum de Airborne Experience, waarin de bezoeker zich midden in het strijdtoneel waant van het Arnhem van 1944.

Op veel militaire begraafplaatsen waar geallieerde soldaten begraven liggen worden nog jaarlijks herdenkingen georganiseerd, zoals op (de eerste zondag na) 17 september op de Airborne War Cemetery in Oosterbeek. Scherpenisse beschrijft dat bij de herdenkingen op de begraafplaatsen de vriendschapsbanden, die zijn ontstaan tussen de lokale bevolking en de geallieerde veteranen en hun families, van enorm belang zijn.⁹³ De reden hiervoor geeft zij echter niet. Volgens Van Ginkel heeft dit te maken met de oorsprong van deze vriendschap, namelijk het adopteren van de oorlogsgraven van gesneuvelde geallieerde militairen door de Nederlandse bevolking.

⁸⁷ "Gelderland heeft de meeste oorlogsmonumenten, hoeveel staat er in uw gemeente?" Omroep Gelderland, geraadpleegd op 18 juni 2021, <https://www.omroepgelderland.nl/nieuws/2095694/Gelderland-heeft-de-meeste-oorlogsmonumenten-hoeveel-staan-er-in-uw-gemeente>.

⁸⁸ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 32.

⁸⁹ "Gelderland heeft de meeste oorlogsmonumenten, hoeveel staat er in uw gemeente?" Omroep Gelderland.

⁹⁰ Susan Scherpenisse, "Oorlogsmonumenten en herinneringscultuur in Gelderland."

⁹¹ Ibidem.

⁹² Kolen en Van Krieken, "Arnhem," 93.

⁹³ Susan Scherpenisse, "Oorlogsmonumenten en herinneringscultuur in Gelderland."

1.5 Maatschappelijke en wetenschappelijke relevantie

In de bestaande historiografie is er beperkte aandacht voor het herdenken op transnationaal niveau met betrekking tot één specifieke begraafplaats die tot stand is gekomen door de geallieerde operatie Market Garden. De Airborne War Cemetery in Oosterbeek is een bekende plaats van herinnering. De begraafplaats is bijzonder omdat er tijdens en na de oorlog een innige vriendschap is ontstaan tussen de bevolking van Oosterbeek en de Britse veteranen die er gevochten hebben. Later is dat door hun nabestaanden overgenomen. In Arnhem is dat anders, want hoewel ook daar de Britse Airborne militairen onder leiding van luitenant-kolonel John Frost huis aan huis hevige strijd hadden geleverd, waren de dagen in Oosterbeek intensiever, omdat de burgerbevolking en de geallieerde militairen negen dagen met elkaar door brachten. In Arnhem werd de strijd op 21 september 1944 onhoudbaar en moest luitenant-kolonel John Frost zich terugtrekken naar Oosterbeek, waar de zogeheten perimeter ontstond.

Meer bekendheid geven aan deze plaats van herinnering is een persoonlijk doel dat ik door middel van dit onderzoek wil bereiken. Elk jaar neem ik een groep vierdejaars HBO studenten van de Hogeschool Rotterdam mee naar het Airborne Museum en de Airborne War Cemetery in Oosterbeek. De meesten van hen – voornamelijk PABO studenten en studenten van de lerarenopleiding geschiedenis – zijn niet eerder in Oosterbeek geweest en weten vaak niet wat de Slag om Arnhem is en welke indrukken dit heeft achtergelaten.

In het literatuuroverzicht kwam al naar voren – en zoals Rob van Ginkel in *Rondom de stilte* beschreef – dat er nog maar weinig onderzoek is gedaan naar de herinneringspraktijk in Nederland. Rob van der Laarse vindt juist dat er ook meer aandacht gevestigd moet worden op de herinneringspolitiek. Herinneringen geven volgens hem, net zoals andere bronnen, toegang tot het verleden en kunnen worden gebruikt en misbruikt.⁹⁴ In deze thesis analyseer ik zowel de praktijk als de politiek om zo de herinneringscultuur op de Airborne begraafplaats te duiden.

Ik hoop met mijn onderzoek bij te dragen aan het inzicht in de manier waarop de Tweede Wereldoorlog wordt herinnerd, in dit geval op één specifieke oorlogsbegraafplaats die in relatie staat met de gebeurtenis rondom de Slag om Arnhem. Vragen die ik ga proberen te beantwoorden zijn vragen die Van Ginkel al stelde: Wie herdenken ze? Waarom herdenken zij? Waar herdenken ze? En wanneer?⁹⁵ En bijkomend, wie herdenken ze *niet*? Wie zijn ‘ze’? Zijn dat Britten of Nederlanders? Als het Britten zijn, zijn het dan militairen, familie of kennissen op zoek naar hun nabestaanden? Als het Nederlanders zijn, zijn het dan alleen mensen rondom Oosterbeek en Arnhem?

⁹⁴ Rob van der Laarse, “Van Deventer tot Danzig: De toekomst van het transnationaal herinneren. Bij het thema,” Nationaal Comité 4-5 mei & Platform WO2, geraadpleegd op 26 januari, <https://www.tweedewereldoorlog.nl/onderzoekuitgelicht/transnationaal-herinneren/deventer-naar-danzig/>.

⁹⁵ Rob van Ginkel, *Rondom de stilte*, 20.

Ook wil ik meer de nadruk leggen op het concept *lieux de mémoire*, iets dat Van Ginkel haast niet heeft gedaan in *Rondom de stilte* en daar de nodige kritiek op heeft ontvangen van Ido de Haan. Zoals in de inleiding besproken zijn de bloemenkinderen een belangrijk onderdeel van de herdenkingen op de Airborne War Cemetery. Tot op heden is er nog geen literatuur verschenen dat specifiek over de bloemenkinderen op de Airborne begraafplaats gaat. De bloemenkinderen zijn kenmerkend voor de Airborne War Cemetery en onderdeel van de *lieux de mémoire*.

Niet alleen voor mijn eigen beroepsgebied is deze thesis interessant. Het kan ook waardevol zijn voor mensen die onderzoek doen naar herinneringscultuur op oorlogsbegraafplaatsen, maar ook voor de inwoners van Oosterbeek zelf, omdat de Memorial Service al vanaf september 1945 wordt georganiseerd en het zo'n fundamenteel onderdeel is van de samenleving in Oosterbeek.

1.6 Bronnen en methodiek

1.6.1 Verwachte uitdagingen

De grootste uitdaging in deze tijd is de coronapandemie. Van tevoren is daar rekening mee gehouden, door de nadruk meer te verschuiven naar de Nederlandse herinneringscultuur en de Nederlandse periodisering betreffende het herdenken van de Tweede Wereldoorlog in Oosterbeek in plaats van evenwichtig aandacht te besteden aan zowel de Britse als Nederlandse herinneringscultuur. Gedurende de analyseperiode van deze thesis waren Nederland en Groot-Brittannië in een lock-down, waarbij bibliotheken, archieven en musea gesloten waren. Ook was het niet mogelijk om te reizen. Daardoor kon ik alleen een beroep doen op de gedigitaliseerde (kranten)archieven en bronnen.

Een andere uitdaging was of ik voldoende personen kon benaderen om te interviewen. Via Guus Vermissen van het Airborne Museum kon ik twee mensen interviewen, waarvan één (Jan Loos) bloemenkind was geweest in 1945.

Bij het zoeken naar bronnen moest ik rekening moeten houden met de verschillende benamingen voor de Airborne War Cemetery. De officiële benaming is Arnhem Oosterbeek War Cemetery genoemd, maar in de kranten wordt vaker de term Airborne War Cemetery aangehouden, daarom zal ik in deze thesis gebruik maken van de benaming Airborne War Cemetery. Ook Airborne kerkhof of Airborne begraafplaats kwam veel voor als benaming.

1.6.2 Bronnen

Om inzicht te krijgen in de herinneringscultuur vanaf 1945 tot en met 2020 heb ik gebruik gemaakt van voornamelijk Nederlandse kranten aangevuld met Britse kranten, historische literatuur, films en interviews. De bronnen worden onderverdeeld in mondelinge en schriftelijke bronnen.

Onder mondelinge bronnen kunnen de interviews geschaard worden. Dankzij het Airborne Museum is het gelukt om twee interviews af te nemen, namelijk met Jan Loos en Kitty Brongers. In de jaren tachtig keerde Jan Loos na een loopbaan bij de marine terug in Oosterbeek waar hij vrijwilliger werd van het Airborne Museum. Daar startte hij met het geven van rondleidingen op de Airborne War Cemetery, iets wat hij nu zo'n twintig jaar doet. Met twee graven op de begraafplaats heeft hij een persoonlijke connectie. In 1945 behoorde Jan Loos tot de eerste lichting bloemenkinderen. Kitty Brongers kwam in de jaren zeventig in Oosterbeek wonen en is nauw verbonden aan het Airborne Museum waaruit zijn al zo'n vijftien jaar rondleidingen geeft op de begraafplaats.

De schriftelijke bronnen bestaan uit Nederlandse en Britse berichtgeving over de Airborne War Cemetery in Oosterbeek. De belangrijkste bronnen zullen de Nederlandse kranten zijn die schrijven over de Airborne War Cemetery, aangevuld met de Britse kranten. Enkele Nederlandse regionale krantentitels in de regio van Arnhem en Oosterbeek die belangrijk zullen zijn voor de analyse zijn de *Arnhemsche courant* en *De Gelderlander*. Ook regionale kranten elders in Nederland worden meegenomen in de analyse. Deze regionale kranten worden naast de landelijke kranten gezet, zoals *Trouw* en *De Telegraaf*.

De Nederlandse kranten worden gehaald uit Delpher, Lexis Nexis en Digibron en enkele websites van kranten zelf. De Britse krantentitels worden uit The British Archive gehaald. De Britse kranten zullen vooral regionale kranten zijn, enkele titels die verwerkt zullen worden in de analyse zijn de *Dundee Courier*, *Coventry Evening Telegraph*, *The Belfast Telegraph* en *The Sphere*. Relevante artikelen uit het gemeentearchief van Renkum, het archief van het Airborne Museum en het Gelders Archief zijn helaas niet beschikbaar door de sluiting van de archieven tijdens de coronacrisis gedurende mijn analyseperiode. Wel heb ik nog gevraagd om onderzoek in het archief van het Airborne Museum te doen, maar dit verzoek werd helaas afgewezen, vanwege de coronacrisis.

Bij het gebruik van Delpher moest ik erop letten dat niet alle krantenartikelen beschikbaar waren bij de gezochte jaartallen. Op Delpher staan er verschillende vermeldingen van krantenartikelen die geblokkeerd staan, omdat deze krantenartikelen alleen bezichtigd kunnen worden in de leeszaal van de Koninklijke Bibliotheek, welke ook gesloten was. Een ander punt van bronnenkritiek is dat bij het gebruik van Delpher de eerste tijdsperiode tussen 1945 en 1969 veel krantenartikelen in de database te vinden zijn, maar in de tweede (1970-1999) en derde (2000-2020) relatief weinig krantenartikelen beschikbaar zijn. Dat betekent niet dat er niet over de Airborne begraafplaats werd geschreven, maar dat de artikelen niet online beschikbaar zijn. In de database Lexis Nexis worden krantenartikelen verzameld vanaf de jaren negentig, dus vooral bij het hoofdstuk over de tijdperiode 1970-1999 waren er een beperkt aantal beschikbare bronnen beschikbaar.

Andere type schriftelijke bronnen, die relevant voor deze thesis zouden zijn, zijn de bezoekersregisters van de Airborne War Cemetery, teneinde inzicht te krijgen welk soort bezoekers er op de begraafplaats komen en welke nationaliteit zij hebben. Nog interessanter is, welke indruk de begraafplaats op de bezoeker heeft achtergelaten en met welke reden zij de begraafplaats bezochten. De bezoekersregisters zijn in het beheer van de Commonwealth War Graves Commission. Helaas was het niet mogelijk om de bezoekersregisters van de begraafplaats in te zien, want na mailcontact met het CWGC bleek dat deze niet werden bewaard op de Airborne War Cemetery.

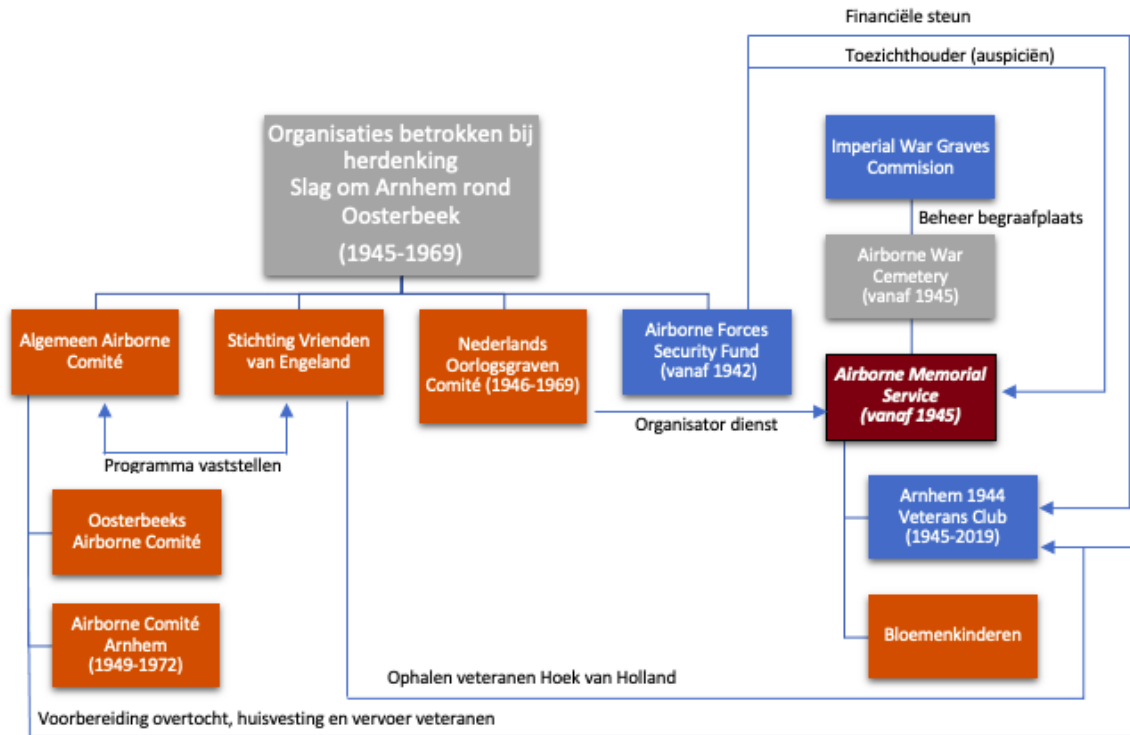
1.6.3 Methode

Deze thesis is gebaseerd op onderzoek met behulp van een kwalitatief vergelijkende analyse van primaire bronnen. In de analyse zal ik de nadruk gaan leggen op de herdenkingen die plaats vinden op de Airborne War Cemetery. Het tijdsbestek van deze thesis is erg ruim, namelijk vanaf 1945 tot en met 2020. Al vanaf 1945 vinden er herdenkingen plaats. Ik heb voor mijzelf de keuze gemaakt om de herdenkingen uit lustrumjaren te analyseren. Daarnaast neem ik enkele steekproeven van herdenkingen uit niet-lustrum jaren, dit zijn 2 à 3 herdenkingen per tijdperiode. Bij de inleidingen van de hoofdstukken is te lezen voor welke herdenkingsjaren is gekozen. De interviews worden eerst in thema's uiteengezet.

Hoofdstuk 2: Het ontstaan van een traditie, 1945 - 1969

2.1 Inleiding

2.1.1 Overzicht actoren Memorial Service

Legenda:

Herdenkingen/cemetery
(geen actor)

Nederlandse organisatie

Britse organisatie

Ceremonie/ritueel

2.1.2 Introductie op het hoofdstuk

Na de mislukte geallieerde operatie Market Garden en de daarbij behorende Slag om Arnhem ontstonden er in 1945 in Oosterbeek en Arnhem allerlei herdenkingen om de gevallen geallieerde soldaten te herdenken, waaronder ook de Memorial Service op de Airborne War Cemetery in Oosterbeek. In dit hoofdstuk worden meerdere Memorial Services, de jaarlijkse herdenking van de Slag om Arnhem op de Airborne War Cemetery, in 1945 en de lustrumjaren 1954 en 1969 geanalyseerd. Daarnaast zijn er drie andere herdenkingsjaren (1946, 1947 en 1955) geselecteerd om een vergelijking te kunnen maken tussen lustrumjaren en 'gewone' herdenkingsjaren.

2.2 Het ontstaan van de begraafplaats en het ritueel

2.2.1 Een begraafplaats voor de gevallen van de Slag om Arnhem

De mislukte Slag om Arnhem en de gevolgen voor de inwoners van Oosterbeek

‘De hele slag hebben wij niet geweten dat het om de brug om Arnhem ging. Er waren Britten, ja oké, ze zijn er ineens. Wat gaan ze doen?’⁹⁶ Zondag 17 september 1944, het was heerlijk nazomerweer en de meeste inwoners uit Oosterbeek liepen vanuit de Oude Kerk terug naar huis toe. Kijkend naar de lucht konden de meesten hun ogen niet geloven. Britse en Poolse parachutisten die vanuit gliders naar beneden sprongen.

De Slag om Arnhem was begonnen, maar deze operatie liep uit op een mislukking. Arnhem bleek een brug te ver. De vader van de toen 14-jarige Jan Loos was aan het werk bij de Voedselvoorziening in Arnhem waar de Britten inmiddels al waren gearriveerd. Jan Loos was in 1944 slechts 14 jaar. Vaak werd hem gevraagd wat hij ervaren heeft tijdens de Slag om Arnhem. Op deze vraag kon hij alleen antwoorden wat hij zich herinnerde wat slechts enkele tientallen meters om zich heen speelde, hij had geen idee met welk doel de Britten naar Oosterbeek kwamen, later ontdekte hij dat het ging om de brug over de Rijn bij Arnhem.⁹⁷

Na september 1944 lag Oosterbeek compleet in puin. Veel soldaten, maar ook burgers waren omgekomen. De burgers die nog in leven waren moesten evacueren, de meesten gingen naar het noorden van Nederland, waaronder het gezin van Jan Loos. Arnhem en Oosterbeek werden dus nooit feestelijk bevrijd in mei 1945, zoals veel andere steden in Nederland. Geen rijdende voertuigen met zwaaiende geallieerden die chocola en sigaretten uitdeelden, geen joelende menigte en geen wapperende Nederlandse vlaggen.

Jan Loos keerde pas in juli 1945 terug in een compleet verwoest Oosterbeek. Overal waren veldgraven te vinden van omgekomen Britse soldaten. Er lag ook een Brits veldgraf in de tuin van het gezin Loos. Hij en zijn zusje zorgden ervoor dat het graf er netjes uit kwam te zien. Jan maakte een kruis van hout en samen met zijn zusje versierden ze het graf met bloemen die zij zelf plukten. Er waren meer kinderen uit Oosterbeek die voor de veldgraven gingen zorgen. Dit gebeurde zover Jan Loos zich kon herinneren niet onder begeleiding van ouders of begeleiders, maar op eigen initiatief. Vanuit dit gegeven ontstond de traditie van ‘bloemenkinderen’ waar later in dit hoofdstuk op in gegaan zal worden.

Niet alleen de inwoners van Oosterbeek keerden in de zomer van 1945 mondjesmaat weer terug, ook de Britten waren teruggekomen in het gebied. De Britten waren teruggekomen naar Oosterbeek en Arnhem voor de film *Theirs is the Glory* en de aanleg van een militaire begraafplaats.

⁹⁶ Serena van der Hoek, interview met Jan Loos, Renkum 12 april 2021, 16.03- 16.14.

⁹⁷ Van der Hoek, interview met Jan Loos, Renkum 12 april 2021, 21.40- 23.33.

Contact opnemen met de lokale autoriteiten van Arnhem en Oosterbeek deden de Britten niet. Zij hadden immers de inwoners van deze gebieden in gevaar gebracht. Toen eenmaal bekend werd dat de Airbornes waren teruggekeerd, werden de Britten met veel warmte en enthousiasme. Zelf hadden de Britten dat niet verwacht en stelden zich bescheiden op. Maar toen eenmaal duidelijk werd hoe dankbaar de inwoners van Oosterbeek waren, ontstond er een vriendschap die op de dag van vandaag nog voortduurt en overgedragen wordt van generatie op generatie.

De aanleg van de Airborne begraafplaats

Het was Jan ter Horst, de man van de *Angel of Arnhem* Kate ter Horst, die er als de kippen bij was toen bekend werd dat de Britten met generaal-majoor Urquhart waren teruggekeerd in Oosterbeek. Generaal-majoor Urquhart leidde de Britse en Poolse troepen van de First Airborne Division in september 1944 in Oosterbeek. Daar ontstond de zogeheten perimeter, een hoefijzervorm rondom Hotel Hartenstein (nu het Airborne Museum), dat het hoofdkwartier was van de First Airborne Division. Compleet ingesloten door de nazi's werden de Britten gedwongen zich terug te trekken.⁹⁸ Ter Horst werd op 8 mei 1945 beëdigd als waarnemend burgemeester van Renkum, waartoe ook het dorp Oosterbeek behoort.⁹⁹ De Britse geallieerde legerleiding had aangegeven een militaire begraafplaats te willen plaatsen in de regio van Arnhem. De Britten begraven hun militairen dicht bij de plek waar zij zijn gesneuveld.

Ter Horst gaf als waarnemend burgemeester aan tijdens een vergadering van College van Burgemeester en Wethouders dat Oosterbeek een geschikte plek zou zijn voor een militaire begraafplaats, gezien de enorme strijd die de geallieerden in Oosterbeek hadden geleverd.¹⁰⁰ Daarnaast kon Ter Horst het argument inbrengen dat het stuk grond tegenover de Algemene Begraafplaats aan de Van Limburg Stirumweg, dat al voor de oorlog was aangekocht, ter beschikking gesteld kon worden voor de geallieerde militaire begraafplaats. Voor de oorlog had de gemeente Renkum het stuk grond aangekocht voor de uitbreiding van de Algemene Begraafplaats, maar daar is het nooit van gekomen. Al op 5 juni 1945 kwamen Ter Horst en luitenant-kolonel A.O. Stott van de gravendienst van de 21 Army Group overeen dat de begraafplaats op de Van Limburg Stirumweg moest komen. Op 20 juli 1945 aanvaarde luitenant-kolonel Stott schriftelijk het aanbod van Ter Horst. Daarin werd beschreven dat de gemeente spoedig werd geïnformeerd over de voorbereidingen voor de begraafplaats die de naam Arnhem British Cemetery zou gaan dragen. De

⁹⁸ Antony Beevor, *De Slag om Arnhem* (Amsterdam: Ambo|Anthos, 2019), 287.

⁹⁹ Laurens van Aggelen, *Airborne Memorial Service. Arnhem Oosterbeek War Cemetery* (Arnhem: White Elephant, 2009), 43-45.

¹⁰⁰ Van Aggelen, *Airborne Memorial Service*, 24-25.

voorbereidingen werden snel getroffen, omdat de geëvacueerde burgers van Oosterbeek en Arnhem terugkeerden in een gebied vol veldgraven.¹⁰¹

Op 30 juli 1945 werd er met de aanleg van de militaire begraafplaats begonnen en na een half jaar was deze voltooid. Zoals hierboven beschreven zou de begraafplaats de naam Arnhem British Cemetery krijgen, maar dat werd veranderd naar Arnhem Oosterbeek War Cemetery. In de volksmond werd de begraafplaats bekend als de Airborne War Cemetery of het Airborne kerkhof. De naam werd veranderd naar Arnhem Oosterbeek War Cemetery, omdat ook enkele andere militairen van andere nationaliteiten liggen, bijvoorbeeld de Poolse militairen die begin 1946 werden overgeplaatst van Driel naar de Airborne begraafplaats. Ook ligt er een Nederlandse burger begraven, de Joodse Samuël Swarts die tijdens de Slag om Arnhem diende in het verzet.¹⁰²

Door het snelle handelen van onder andere Ter Horst en de instemming van de geallieerden om in Oosterbeek een begraafplaats aan te leggen, had het gemeentebestuur van Arnhem het nakijken. Er was binnen het Arnhemse gemeentebestuur wel gesproken over een aanleg van een militair kerkhof, maar zij waren te laat.¹⁰³

Symboliek op oorlogsbegraafplaatsen

Cultureel antropoloog Rob van Ginkel beschrijft in *De dynamiek van de herinnering* uit 2009 dat begraafplaatsen een gevoel van onbehagen kunnen uitoefenen, maar tegelijkertijd ook een aantrekkingskracht. Voor oorlogsbegraafplaatsen is deze aantrekkingskracht nog sterker. Op oorlogsbegraafplaatsen hebben zerken of kruisen vaak dezelfde stijl. Daarnaast wordt de flora op een oorlogsbegraafplaats keurig bijgehouden; de grafstenen worden schoongemaakt, het gras gemaaid, dode bladeren verwijderd en bloemen geplaatst die zich gedurende de seizoenen in geuren en kleuren afwisselen. Het lijkt volgens Van Ginkel alsof men na de Tweede Wereldoorlog orde, perfectie en symmetrie wilde aanbrengen op de oorlogsbegraafplaatsen om de periode van chaos en de enormiteit van oorlog onder controle te krijgen.¹⁰⁴ De Commonwealth War Graves Commission, de Britse organisatie die de Airborne begraafplaats in zijn beheer heeft, paste dit al op grootschalige manier toe sinds het einde van de Eerste Wereldoorlog.

Op een oorlogsbegraafplaats spreekt Van Ginkel over expliciete symboliek en impliciete symboliek. Expliciete symboliek is de betekenis en iconografie van een begraafplaats en de monumenten zoals bedoeld door degenen die vorm hebben gegeven aan de begraafplaats. Impliciete symboliek is de 'diepere' betekenis die verbonden is met de materiële cultuur en

¹⁰¹ Willem Tiemens, "Het Airborne Kerkhof te Oosterbeek," Het Willem Tiemens Archief, geraadpleegd op 24 mei 2021, <https://airbornearnhem.nl/WillemTiemens/Airborne%20Kerkhof.htm>.

¹⁰² Van Aggelen, *Airborne Memorial Service*, 24-25.

¹⁰³ Ibidem, 26.

¹⁰⁴ Rob van Ginkel, "De dodenakker van de 'Duivelsberg'," in *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* onder redactie van Frank van Vree en Rob van der Laarse (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2009), 41-42.

herdenkingspraktijken.¹⁰⁵ De Commonwealth War Graves Commission draagt met *The Cross of Sacrifice* en *The Stone of Remembrance* de expliciete symboliek uit op de begraafplaatsen die zij in hun beheer hebben. Het kruis werd na de Eerste Wereldoorlog in 1918 ontworpen door Sir Reginald Blomfield voor de Imperial War Graves Commission (het huidige Commonwealth War Graves Commission). Het kruis bestaat uit een groot stenen kruis met daarin een neerwaarts zwaard. Het kruis staat meestal op begraafplaatsen met meer dan 40 gesneuvelden. De Stone of Remembrance is te vinden op de grotere begraafplaatsen, waar de Airborne War Cemetery ook onder valt. De steen werd in 1918 ontworpen door Sir Edwin Lutyens en de woorden op de steen, 'Their Name Liveth for Evermore', kwamen van de hand van de schrijver Rudyard Kipling.¹⁰⁶ Na de Tweede Wereldoorlog ontstonden er nieuwe Britse begraafplaatsen door Europa waarbij ook weer het Cross of Sacrifice en de Stone of Remembrance op de begraafplaatsen werden geplaatst.

De impliciete symboliek is op de Airborne War Cemetery te vinden in de herdenkingsdiensten die al vanaf 1945 plaatsvinden, waarin de vriendschap tussen de geallieerde soldaten die in Arnhem en Oosterbeek vochten (en hun familie en nabestaanden) en de inwoners van Oosterbeek centraal staat.

Van Ginkel richt zich ook op andere vormen van symboliek, zoals de christelijke symboliek op militaire begraafplaatsen. Van Ginkel betreft de begrafenisrituelen niet op geallieerde militaire begraafplaatsen, omdat de nadruk in zijn bijdrage aan *De dynamiek van de herinnering* ligt op de militaire begraafplaats op de Grebbeberg. Begrafenisrituelen zijn volgens Van Ginkel doordrongen van christelijke symboliek.¹⁰⁷ Grafzerken hebben vaak de vorm van een kruis of in de zerk is een kruis gebeiteld.¹⁰⁸ Dat is te zien op de Airborne War Cemetery. Voor 1952 waren alle graven van de gesneuvelde soldaten gemarkeerd met een witte metalen kruis, na 1952 werden deze vervangen door grafzerken waarin een kruis gebeiteld werd. Een ander christelijke symboliek is te vinden in de Cross of Sacrifice, het stenen kruis weerspiegelt het geloof van de meerderheid van degenen die op de begraafplaats worden herdacht.¹⁰⁹ Niet geïdentificeerde soldaten hebben de tekst 'Known unto God' op hun zerk staan. Op de plattegrond van de Airborne War Cemetery is de vorm van een kruis te onderscheiden, dat idee kwam van Philip Hepworth, de architect van deze begraafplaats.¹¹⁰ Hepworth maakte ook het ontwerp voor de Canadese oorlogsbegraafplaats van de CWGC in Groesbeek.¹¹¹

¹⁰⁵ Van Ginkel, "De dodenakker van de 'Duivelsberg'," 42.

¹⁰⁶ "What will I see at a CWGC Cemetery?," Commonwealth War Graves, geraadpleegd op 24 april 2021, <https://www.cwgc.org/visit-us/visiting-a-cwgc-site/features-of-cemeteries/>.

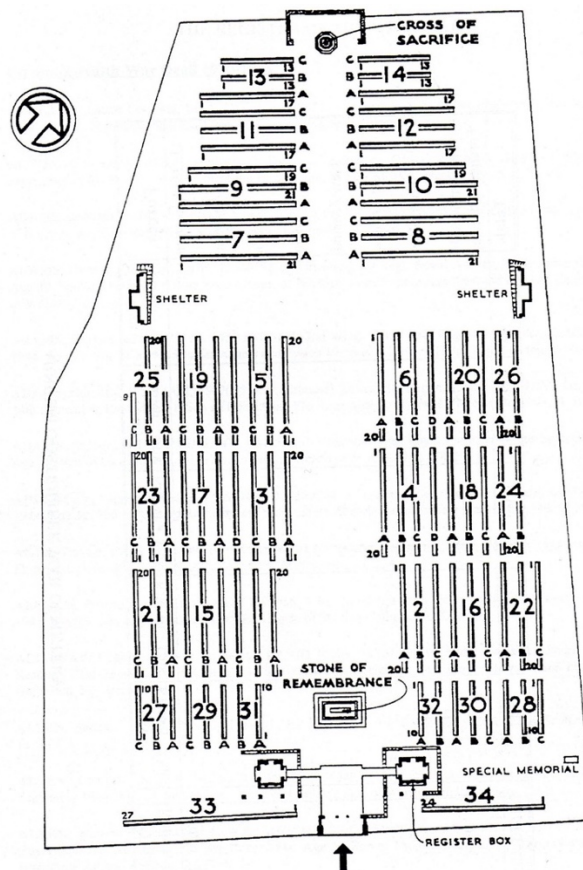
¹⁰⁷ Van Ginkel, "De dodenakker van de 'Duivelsberg'," 45.

¹⁰⁸ Ibidem, 64.

¹⁰⁹ Commonwealth War Graves, "What will I see at a CWGC Cemetery?"

¹¹⁰ "Arnhem Oosterbeek War Cemetery," Commonwealth War Graves, geraadpleegd op 24 april 2021, <https://www.cwgc.org/visit-us/find-cemeteries-memorials/cemetery-details/2063800/ARNHEM%20OOSTERBEEK%20WAR%20CEMETERY/>.

¹¹¹ Van Aggelen, *Airborne Memorial Service*, 26.

ARNHEM OOSTERBEEK WAR CEMETERY

Fig. 1. Plattegrond van de Arnhem Oosterbeek War Cemetery waarbij een kruis te zien is. [Commonwealth War Graves](https://www.commonwealthwargraves.org/).

2.2.2 Het ontstaan van de Airborne Memorial Service

*De opnamen voor de film *Theirs is the Glory**

De omgeving Arnhem - en wat daar heeft plaatsgevonden in 1944 - is niet alleen bekend geraakt bij mensen in de regio. De Slag om Arnhem kreeg nationale en internationale bekendheid. Een belangrijke reden daarvoor is de film *Theirs is the Glory* (Aan hen is de glorie) die tijdens de herdenking van 1946 voor het eerst internationaal vertoond werd. Het misschien wel bekendere *A Bridge Too Far* uit 1974 was dus niet de eerste film die aandacht besteedde aan de geallieerde operatie Market Garden in september 1944.

De film *Theirs is the Glory* was op initiatief van de Britten gemaakt en werd in 1945 in de puinhopen van Arnhem en Oosterbeek opgenomen. Bijzonder is dat de rollen gespeeld werden door Britse soldaten van de First Airborne Division, die zelf in 1944 in Arnhem en Oosterbeek gevochten hadden. 'En dan hoor je later dat die driehonderd veteranen maar één opdracht hadden, ze hoefden

niet te vragen hoe ze moesten spelen, als ze maar net zo deden zoals ze in september gedaan hadden.¹¹² Er speelden ook enkele Nederlanders mee, zoals Kate ter Horst en haar kinderen.¹¹³

Waarnemend burgemeester van Renkum Jan ter Horst (de man van Kate ter Horst) stuitte in de zomer van 1945 tijdens zijn ronde op de fiets door Oosterbeek, op een Engelse Jeep waarin generaal-majoor Urquhart zat. Urquhart kwam kijken bij de filmopnamen. Vanwege de opnamen van de film waren er zo'n driehonderd Britse veteranen in Oosterbeek en Arnhem. Ter Horst en Urquhart besloten samen iets te drinken en daarvoor werd er speciaal een fles drank uit Amsterdam gehaald, omdat dit in Oosterbeek nog niet voor handen was. De twee heren bespraken het idee van een herdenking. Er kwamen volgens Jan Loos namelijk al inwoners van Oosterbeek en omgeving naar de begraafplaats om bloemen te leggen.¹¹⁴

De eerste herdenking in 1945

De Memorial Service ontstond in 1945 en hierin speelde Jan ter Horst een bepalende rol. De begraafplaats was nog niet voltooid, het zag er nog uit als een kale zandvlakte met enkel witte kruizen. Op 25 september 1945 vond daar toch de eerste *Dedication Service* plaats, wat later de Memorial Service is gaan heten. Op 1 februari 1946 kon het gemeentebestuur melden dat de aanleg van het kerkhof door 'de betrokken Engelschen dienst nagenoeg voltooid' was.¹¹⁵

Op 17 september 1945 had een bescheiden herdenking plaatsgevonden in de Remonstrantse Kerk in Oosterbeek. Ter Horst vond dit de opmaat naar een grotere herdenking op de Airborne begraafplaats. Generaal-majoor Urquhart was, zoals hierboven beschreven, in september 1945 aanwezig in Oosterbeek om de laatste eer te bewijzen aan de gesneuvelden op de Airborne begraafplaats en de opnamen van de film bij te wonen. Vanuit Britse zijde was er geen contact opgenomen met de overheden in Arnhem en Oosterbeek, dus pakte Jan ter Horst zijn fiets en reed naar de begraafplaats om met generaal-majoor Urquhart in gesprek te gaan over een herdenkingsdienst op de begraafplaats.¹¹⁶

De eerste herdenking was nog geen officiële herdenkingsdienst, maar meer een inwijdingsdienst. In de *Belfast Telegraph* werd op 22 september 1945 nog niet gesproken van een Memorial Service, maar wel dat er een ceremonie op de begraafplaats zal plaats vinden waar 1400 Airborne doden lagen.¹¹⁷ In de *Illustrated London News* werd wel van 'The Airborne Memorial Service' gesproken. De krant vermeldde dat er vierhonderd Britse veteranen met Hollandse soldaten

¹¹² Van der Hoek, interview met Jan Loos, Renkum 12 april 2021, 5.50- 6:00.

¹¹³ "'Theirs is the Glory': een uniek document over de Slag om Arnhem," Slag om Arnhem Archief, geraadpleegd op 9 april 2021, <http://www.slag-om-arnhem.nl/theirs-is-the-glory-een-uniek-document-over-de-slag-om-arnhem/>.

¹¹⁴ Van der Hoek, interview met Jan Loos, Renkum 12 april 2021, 5.50- 8.35.

¹¹⁵ Tiemens, "Het Airborne Kerkhof te Oosterbeek."

¹¹⁶ Van Aggelen, *Airborne Memorial Service*, 44.

¹¹⁷ "Arnhem Skymen," *Belfast Telegraph*, 22 september 1945.

aan hun zijde op 25 september 1945 op de Airborne begraafplaats met elkaar de Slag om Arnhem herdachten.¹¹⁸ De driehonderd veteranen die er toch al waren, zouden het vast prettig vinden om hierbij aanwezig te zijn, aldus Ter Horst en Urquhart. Daarnaast waren zij van mening dat de bevolking van Oosterbeek vast nieuwsgierig was geworden hoe het kerkhof eruit was komen te zien.¹¹⁹

De bloemenkinderen

Het idee van de bloemenkinderen werd bedacht door pater Dijker uit Oosterbeek. Hij had in de regionale krantjes gelezen, zoals de *Renkumse koerier* en *Hoog en Laag: onafhankelijk nieuwsblad voor de gemeente Renkum*, dat er op zondag 25 september 1945 een herdenkingsdienst werd georganiseerd. Hij ging naar de organisatie met het idee om schoolkinderen uit de gemeente Renkum bloemen te laten leggen op de toen nog kale graven op de Airborne War Cemetery.¹²⁰ De scholen uit Oosterbeek haakten daar onmiddellijk op in. De scholen uit Oosterbeek konden voor de ceremonie niet aan 800 kinderen komen, dus werd het aantal aangevuld met schoolkinderen uit Arnhem.¹²¹ Het idee was dat de schoolkinderen halverwege de herdenkingsdienst het kerkhof op zouden komen lopen met een bos bloemen in hun hand.

Toen in juli 1945 het gezin Loos weer terug in Oosterbeek kwam, lag alles in puin. Langzaam werd er begonnen met opruimen. In de tuin van het gezin Loos lag er een helm van een gesneuvelde Britse soldaat, om het graf te markeren. Jan en zijn zusje maakten een grafheuveltje en van twee stukken hout werd een kruis gemaakt, waar de soldatenhelm aan werd gehangen. Om de paar dagen werden er wilde bloemen door hen bijgelegd. Bijna alle kinderen uit Oosterbeek hielden zich bezig met het verzorgen van veldgraven die verspreid lagen over Oosterbeek. 'Kinderen hebben zich heel veel beziggehouden met de veldgraven [...] Waar mogelijk hebben de kinderen de graven onderhouden en was het dus niet zo verwonderlijk dat dat idee kwam van laat de kinderen dan ook bloemen leggen op de graven en dat is dus gehandhaafd tot 1969.'¹²²

De inwoners uit Oosterbeek, en met name de kinderen, verzorgden de veldgraven voordat deze werden overgeplaatst naar de Airborne War Cemetery die in 1945 nog in aanbouw was. Toen eenmaal de begraafplaats gereed was in februari 1946, kwamen kinderen de graven opzoeken van de soldaten die bij hen in de tuin hadden gelegen en werden er graven geadopteerd. Buiten de herdenking om werden er dan ook bloemen gelegd op de zandheuvelds, 'dat heb ik ook gedaan, dat

¹¹⁸ "The Airborne Memorial Service," *Illustrated London News*, 13 oktober 1945.

¹¹⁹ Van der Hoek, interview met Jan Loos, Renkum 12 april 2021, 8.56- 9.47.

¹²⁰ Van Aggelen, *Airborne Memorial Service*, 49.

¹²¹ Van der Hoek, interview met Jan Loos, Renkum 12 april 2021, 10.45-11.13.

¹²² *Ibidem*, 30.20-32.44.

weet ik nog wel,' bevestigde Jan Loos. Want op de officiële herdenking in september bepaalde de leerkracht in waar je moest gaan staan.¹²³

Vanaf 1945 zijn bloemenkinderen een vast onderdeel geworden van de Memorial Service. In 1946 ging het om ongeveer 1800 kinderen die bij de witte kruizen aan de voet van de graven bloemen legden.¹²⁴ *Illustrated London News* voegde op 28 september 1946 een fotoverslag toe, waarin de bloemenkinderen duidelijk te zien waren. Op de achtergrond is te zien dat de ceremonie veel belangstelling kreeg.¹²⁵

Fig. 2. Bloemenkinderen tijdens de Memorial Service in 1946. *Illustrated London News*, 28 september 1946.

Op 24 september 1946 verscheen er in de *De Heerenveensche koerier* een artikel over studiebeurzen te verstrekken aan schoolkinderen uit Arnhem en Oosterbeek, zodat deze kinderen aan een universiteit konden gaan studeren. Het plan werd bedacht op het schip 'Prinses Beatrix', het schip waar de veteranen terugkeerden van hun pelgrimstocht. Ook werd voorgesteld om sommige kinderen naar Engeland te laten komen om kennis te maken met de 'nagelaten betrekkingen van de mannen wie zij de graven onderhouden'. De details van dit plan zouden op de eerstvolgende

¹²³ Van der Hoek, interview met Jan Loos, Renkum 12 april 2021, 48.33-49.29.

¹²⁴ F. Jos de Fraiture, "Arnhem en Nijmegen herdachten hun bevrijding," *Amigoe di Curacao: weekblad voor de Curacaosche eilanden*, 1 oktober 1946.

¹²⁵ "A Great Battle commemorated memorials for the men of Arnhem," *Illustrated London News*, 28 september 1946.

bijeenkomst van het Airborne Forces Security Fund besproken worden.¹²⁶ Het Airborne Forces Security Fund werd opgericht in 1942 en gaf financiële steun aan veteranen die door omstandigheden de overtocht niet konden betalen. Tot en met 1969 bepaalde de organisatie de orde van de dienst en vond op 17 september de herdenking op de begraafplaats plaats.¹²⁷

De Airborne Memorial Service krijgt vorm

Nadat de eerste Memorial Service op 25 september 1945 had plaats gevonden, kwamen er op 16 september 1946 zo'n 200 Airborne veteranen en hun familie kwamen aan met de boot in Hoek van Holland waar zij werden opgewacht door Stichting Vrienden van Engeland om vervolgens door te reizen naar Oosterbeek waar zij overnachtten. De *Arnhemsche courant* meldde dat er ook onderdak bij particulieren werd gezocht in Oosterbeek.¹²⁸ De Stichting Vrienden van Engeland zorgde samen met de Airborne comités dat het programma van 16 en 17 september werd vastgesteld.¹²⁹

De volgende dag begon het herdenkingsprogramma al om negen uur in de ochtend op de Airborne War Cemetery met de kerkelijke plechtigheden. Eerst werd er een Rooms-Katholieke dienst verzorgd en daarna een Engels protestantse. Er werd een heilige mis opgedragen door pastoor Bruggeman en pater Dijker. Bij de Anglicaanse kerkdienst verrichte generaal-majoor Urquhart een Bijbellezing. Bij het graf van pater Benson werd het laatste appel geblazen. Pater Benson was een aalmoezenier die omkwam tijdens de Slag om Arnhem. Alleen het *Limburgsch dagblad* beschreef dat na het laatste appel zowel het Engelse, Poolse als Nederlandse volkslied door het muziekkorps werd gespeeld.¹³⁰ Andere kranten geven geen melding van het spelen van het Poolse volkslied.

De plechtigheden op de begraafplaats werden verzorgd door het Nederlands Oorlogsgraven Comité. Het NOGC werd op 26 april 1946 opgericht door minister van Oorlog J. Meynen. Het comité wilde de nagedachtenis aan de gesneuvelde bondgenoten van het Gemenebest eren en levend houden om zo de vriendschap tussen de landen van het Gemenebest en Nederland te versterken. Van Ginkel gaat in *Rondom in stilte* uitgebreid in op welke manieren het NOGC deze vriendschap onderhield. Ten eerste was dat door een deel van de grafverzorging via adoptie van het Nederlandse volk over te laten, iets dat ook op de Airborne War Cemetery is gebeurd. Ten tweede stimuleerde het NOGC de correspondentie tussen de adoptanten en de naaste familie van de gesneuvelde soldaten. Ten derde organiseerde het NOGC collectes die het mogelijk maakten dat familie en nabestaanden het graf van het gesneuvelde familielid konden bezoeken. Het NOGC organiseerde bijvoorbeeld jaarlijks de klaprooscollecte. In de dagen voor Klaproosdag (11 november) werden er door

¹²⁶ "Engelse studiebeurzen voor Arnhemse kinderen," *De Heerenveensche koerier: onafhankelijk dagblad voor Midden-Zuid-Oost Friesland en Noord-Overijssel*, 24 september 1946.

¹²⁷ "Airborne Forces Security Fund," Airborne Forces Security Fund, geraadpleegd op 24 mei 2021, <https://airborne-forces.org.uk/about/>.

¹²⁸ "„The battle of Arnhem". De plechtige herdenking op 17 Sept. a.s.," *Arnhemsche courant*, 23 augustus 1946.

¹²⁹ "Plechtige herdenking van den Slag bij Arnhem," *Trouw*, 24 augustus 1946.

¹³⁰ "Slag om Arnhem herdacht. Koningin woont plechtigheid bij," *Limburgsch dagblad*, 18 september 1946.

collectanten van het NOGC klapproospeldjes of kunststof klaprozen verkocht met de slogan 'Wie de geallieerden eert, geeft tijd en geld en collecteert!'. En ten vierde organiseerde het NOGC herdenkingen op oorlogsbegraafplaatsen.¹³¹

Van 1946 tot en met 1969 was het NOGC de organisator van de Memorial Service op de Airborne begraafplaats. Ze zorgden voor de uitnodigingen van de dienst op het Airborne kerkhof, zoals in de afbeelding hieronder te zien is.¹³² In verschillende plaatsen in Nederland waar zich oorlogsbegraafplaatsen bevonden met soldaten uit het Gemenebest richtte het NOGC lokale afdelingen op, wat ook bij de Airborne War Cemetery het geval was.¹³³

Fig. 3. Uitnodiging voor de Memorial Service 1946. Gemaakt door het Nederlandsch Oorlogsgraven Comité. Uit *Airborne Memorial Service. Arnhem Oosterbeek War Cemetery*.

Na de diensten op het kerkhof gingen om 11 uur de plechtigheden verder bij het Airborne monument tegenover Hotel Hartenstein (het voormalig hoofdkwartier van de Britten tijdens de Slag om Arnhem in september 1944 en sinds 1978 het Airborne Museum). De Britse gasten werden daar ontvangen door het gemeentebestuur van Renkum.¹³⁴ Ook werd het Airborne monument op 17 september 1946 onthuld. Koningin Wilhelmina was aanwezig bij de onthulling van het monument en legde een krans neer.¹³⁵ Ze was niet aanwezig bij de ceremonie op de begraafplaats.

Een punt van verbetering lag in de hotelaccommodatie in de omgeving van Arnhem en Oosterbeek die in 1946 onvoldoende aanwezig was. De hotels waren namelijk zwaar getroffen

¹³¹ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 59 en 268-269.

¹³² Opvallend is dat de regionale kranten, zoals de *Arnhemsche courant* en het *Overijsselsch dagblad* beschrijven dat de dienst al om negen uur in de ochtend begint. Terwijl er op de uitnodiging is te zien dat 'des voormiddags 10 uur' begint, ook de *Volkskrant* spreekt van die tijd. Hoogstwaarschijnlijk zit hier het verschil in het feit dat sommige kranten en het Nederlands Oorlogsgraven Comité de katholieke kerkdienst om negen uur niet mee nemen in de verslaglegging.

¹³³ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 269.

¹³⁴ "Plechtige herdenking van „de strijd om Arnhem“,” *Overijsselsch dagblad*.

¹³⁵ "Gen. Urquhart dankt," *Arnhemsche courant*, 18 september 1946.

tijdens de Slag om Arnhem in 1944, zoals de hotels Schoonoord en de Tafelberg. De *Arnhemsche courant* beschreef dat er in de toekomst meer mensen worden verwacht die naar Oosterbeek en Arnhem zullen komen, 'Arnhem en Oosterbeek staan in de wereldbelangstelling.'¹³⁶ Een ander punt van verbetering was de omgang met de Britse pers, volgens de *Arnhemsche courant*. De krant blikte op 18 september 1946 terug op de herdenkingsdienst van 17 september: 'fouten die dringend verbeterd moeten worden in 1947.' De Britse pers was namelijk niet welkom bij de plechtigheden.¹³⁷

*De première van *Theirs is the Glory* in 1946*

Verschillende Nederlandse kranten schreven in 1946 over de film, zoals de regionale kranten, de *Arnhemsche courant* op 23 augustus en het *Overijsselsch dagblad* op 28 augustus. *De Volkskrant* wijdde op 17 september 1946 een hele pagina aan de Slag om Arnhem en daarin wordt ook een gedeelte van het herdenkingsprogramma bekend gemaakt.¹³⁸ Zelfs in Curaçao wordt er op 1 oktober 1946 over de film geschreven in *Amigoe di Curacao: weekblad voor de Curacaosche eilanden*.

De *Arnhemsche courant* beschreef dat de opbrengsten van de film naar verschillende doelen zullen gaan. De film werd op drie plaatsen vertoond; het Luxor Theater in Arnhem, in Londen en in Ottawa. In Arnhem werd de film om half 7 in de avond vertoond na het officiële herdenkingsprogramma. Eerst vond er een première plaats en daarna mocht iedereen een kaartje voor de film kopen dat tussen de 5 en 10 gulden kostte. Dat waren forse bedragen voor die tijd. De opbrengsten van de film van de vertoning in Arnhem gingen volgens de *Arnhemsche courant* naar de Bond van Militaire Oorlogsslachtoffers. In Londen gingen de opbrengsten naar het Airborne Forces Security Fund en in Ottawa werd met de opbrengsten van de film de 'nalaten betrekkingen der gevallen Canadezen in den strijd om Arnhem' gesteund.¹³⁹ Op de Airborne War Cemetery liggen niet alleen Britse soldaten. Naast Poolse soldaten en enkele Nederlandse soldaten en een Nederlandse burger, liggen er ook 32 Canadese soldaten begraven op de Airborne War Cemetery. Tijdens de Slag om Arnhem waren een deel van de Canadezen onderdeel van een uitwisselingsprogramma genaamd CANLOAN. Tijdens de Slag om Normandië, die begon op D-Day 6 juni 1944, hadden de Britten veel officieren verloren en in Canada was er een nieuwe lichting officieren klaargestoomd voor deelname aan de oorlog. Deze werden aan de Britse eenheden gekoppeld. Daarnaast liggen er op de Airborne begraafplaats bemanningsleden van een Canadees bevoorradingsvliegtuig.¹⁴⁰

¹³⁶ "Het Rijk dient mede te werken aan verbetering der hotelaccommodatie," *Arnhemsche courant*, 1 oktober 1946.

¹³⁷ "Gen. Urquhart dankt," *Arnhemsche courant*, 18 september 1946.

¹³⁸ "Heldenstrijd rond Arnhem en Oosterbeek wordt vandaag herdacht," *De Volkskrant*.

¹³⁹ "„The battle of Arnhem". De plechtige herdenking op 17 Sept. a.s.," *Arnhemsche courant*.

¹⁴⁰ Kitty Brongers, WhatsApp bericht rondleiding Airborne War Cemetery, 29 mei 2021.

2.3 Hoe de herdenking op de begraafplaats verder wordt vormgegeven

2.3.1 De herdenking in 1947

In 1947 werd er een evenement aan de herdenkingen toegevoegd, namelijk de 'Airbornemars' (tegenwoordig de Airborne Wandeltocht genoemd). De Politie Sport Vereniging organiseerde in 1947 een wandeltocht in de omgeving van Oosterbeek om de soldaten te eren die in de septemberdagen van 1944 in het gebied gevochten hadden. Aan de eerste mars deden ongeveer tweeduizend wandelaars mee, de wandeltocht was vanaf het begin een succes. Generaal-majoor Urquhart gaf zijn toestemming voor de naam Airborne Wandeltocht en het Pegasus embleem mocht gebruikt worden voor de vaandels.¹⁴¹ Vandaag de dag is de Airborne Wandeltocht de grootste eendaagse herdenkingswandeltocht ter wereld. Vanaf het begin werd de opbrengst van de wandeltocht ter beschikking gesteld aan veteranen die invalide waren of financieel niet in waren om naar Arnhem en Oosterbeek te komen om de herdenkingen bij te wonen.¹⁴²

De herdenkingsdienst op de Airborne War Cemetery vond ook in 1947 plaats op 17 september. Een dag ervoor waren er 500 Britse veteranen, familie en nabestaanden van de pelgrimage 1947 aangekomen in Oosterbeek. Elk jaar had de pelgrimage een leider, dat jaar was het brigadier G.W. Lathbury.¹⁴³ De *Nieuwe Apeldoornsche courant* deed verslag van de organisatie omtrent de herdenking op de begraafplaats. De organisatie bestond uit de Airborne comités van Arnhem en Oosterbeek in nauwe samenwerking met het Nederlands Oorlogsgraven Comité. Het Nederland Oorlogsgraven Comité vergoedde de reiskosten binnen Nederland van het Britse gezelschap van de pelgrimage. De vijfhonderd veteranen, familie en nabestaanden kwamen op 15 september aan in Hoek van Holland. Het Oorlogsgraven Comité had voor twee extra treinen gezorgd voor de reis naar Oosterbeek en Arnhem.¹⁴⁴

Het Algemeen Airborne Comité was de overkoepelende organisatie van het Airborne Comité in Oosterbeek en het Airborne Comité in Arnhem. Volgens het gemeentearchief van Arnhem ontstond het comité in 1949 en bestond het tot 1972. Het Airborne Comité bereidde de organisatie rond de overtocht, het vervoer en de huisvesting van veteranen voor. Dit orgaan stond onder leiding van de Commissaris van de Koningin in Gelderland en de burgemeesters van de betrokken gemeenten.¹⁴⁵ Het Airborne Comité was al in 1947 actief, dat bleek uit een krantenbericht van 20 september 1947, waarin het Airborne Comité haar dank betuigde aan de burgers van Oosterbeek en Arnhem voor 'de hartelijke bewijzen van vriendschap en medeleven, welke de deelnemers aan de

¹⁴¹ "Het ontstaan van de Airborne Wandeltocht," Airborne Wandeltocht, geraadpleegd op 1 mei 2021, <https://airbornewandeltocht.nl/nl/over-airborne-wandeltocht/geschiedenis/>.

¹⁴² Airborne Wandeltocht, "Het ontstaan van de Airborne Wandeltocht."

¹⁴³ "Herdenking Slag om Arnhem Plechtigheden te Oosterbeek," *Nieuwsblad van het Noorden*, 17 september 1947.

¹⁴⁴ "Airborne-herdenking 1947 500 Engelsen komen naar Arnhem," *Nieuwe Apeldoornsche courant*, 15 september 1947.

¹⁴⁵ Van Aggelen, *Airborne Memorial Service*, 69.

„Pelgrimage 1947” hier hebben mogen ondervinden.’ Ze bedankten de inwoners voor het verlenen van onderdak voor de Britse veteranen.¹⁴⁶

Duizenden mensen toonden hun belangstelling voor de Memorial Service in 1947, waaronder enkele hoogwaardigheidsbekleders. Namens het koningshuis was prins Bernhard aanwezig, die deelnam aan de Anglicaanse kerkdienst. Voor de Anglicaanse dienst had de Rooms-katholieke dienst plaatsgevonden om half negen in de ochtend. Namens de Nederlandse regering was luitenant baron Van Voorst tot Voorst aanwezig. De leider van de pelgrimage brigadier Lathbury legde als eerst een krans neer, gevolgd door een moeder en weduwe van een omgekomen soldaat. Daarna legden alle hoogwaardigheidsbekleders, zoals prins Bernhard, een krans.¹⁴⁷ De Anglicaanse dienst op de begraafplaats werd geopend door rev. J. Rowell met de woorden ‘Wij zijn hier tezamen gekomen om voor God te gedenken degenen, die in September 1944 in Oosterbeek en Arnhem vielen’. Volgens het *Overijsselsch dagblad* was er voor deze Anglicaanse dienst, maar ook voor de Rooms-katholieke dienst, enorm veel belangstelling.¹⁴⁸

Rowell had in zijn preek de nadruk gelegd dat het de taak van de levenden was om vrijheid en vrede voor de volkeren over heel de wereld te brengen. Na de preek strooide een Britse weduwe en moeder as uit van klapprozen over de graven op de Airborne begraafplaats. Na het leggen van de kransen werd de Last Post en de Reveille gespeeld en vervolgens werden de volksliederen (Brits, Pools en Nederlands) gespeeld door het Koninklijke Harmonie uit Oosterbeek (zij speelden al vanaf 1945 bij de ceremonie). De ceremonie werd afgesloten door Rowell die zijn zegen uitsprak.¹⁴⁹

De Britse krant *Pontypridd Observer* maakte op 27 september 1947 melding van de Memorial Service en daarin werd vooral geschreven over de grote hoeveelheid kransen en bloemen die werden gelegd door verschillende Nederlandse organisaties. Na de herdenkingsweek in Arnhem en Oosterbeek blikte meneer Plummer uit Wales terug. Hij diende zelf tijdens Tweede Wereldoorlog in de Welch Regiment. Zijn woorden werden aangehaald in de *Pontypridd Observer*: ‘If we were kings and queens we could not have received greater hospitality. We had plenty of everything, but our Dutch hosts, who are worse off than we are, must have sacrificed their rations for us. They will never forget and we should never forget them.’¹⁵⁰ De herdenking in 1947 werd gekenmerkt door dankbaarheid en vriendschap door de Britse pelgrims en de inwoners van Oosterbeek en omgeving.

¹⁴⁶ “Airborne-comité dankt,” *Arnhemsche courant*, 20 september 1947.

¹⁴⁷ “Slag om Arnhem herdacht Airbornes en nabestaanden van gesneuvelden bijeen,” *Algemeen Handelsblad*, 17 september 1947.

¹⁴⁸ “Slag om Arnhem herdacht,” *Overijsselsch dagblad*, 18 september 1947.

¹⁴⁹ “Herdenkingsplechtigheid op het Airborne-Kerkhof,” *Provinciale Drentsche en Asser courant*, 18 september 1947.

¹⁵⁰ “Prince’s tribute,” *Pontypridd Observer*, 27 september 1947.

2.3.2 Van kruis naar zerk

Toen de begraafplaats in februari 1946 voltooid was, telde de begraafplaats ongeveer 1730 graven. De witte kruisen werden in 1952 vervangen voor grafzerken van natuursteen, maar de 'shelters' (de gebouwen aan beide kanten) waren in 1954 nog in aanbouw.¹⁵¹ Hetzelfde gold voor de Stone of Remembrance. De Cross of Sacrifice was al verplaatst naar de achterkant (in plaats van het midden) van de begraafplaats en de wapperende Britse vlag markeerde de voorkant van de begraafplaats.

Fig. 4. De Arnhem Oosterbeek Cemetery en de opbouw van de shelters in april 1954. Van Airborne Assault Paradata.

<https://www.paradata.org.uk/media/3611>.

2.3.3. Tien jaar herdenken

In 1954 was het tien jaar geleden dat de Slag om Arnhem plaatsvond. De herdenkingen omtrent de Slag om Arnhem werden altijd gestart met de Airborne wandeltocht, in 1954 was dat de achtste Airborne wandeltocht, dat jaar met 13.000 deelnemers. Het *Algemeen Handelsblad* beschreef dat de wandeltocht 'zich heeft ontwikkeld tot een sportgebeuren van de eerste orde in Nederland.' De tocht ging langs de slagvelden van de in 1944 gelande Airborne troepen, het Airborne monument tegenover Hotel Hartenstein en langs het Airborne kerkhof.¹⁵²

Het Nederlands Oorlogsgraven Comité was ook in 1954 de organisator van de pelgrimstochten naar Nederland. In de krant *Het Vaderland* stond een artikel over vier Airborne pelgrimstochten naar Nederland in 1954; van 1 tot 5 mei, van 19 tot 23 juni, van 4 tot 8 september en van 18 tot 22 september. Alleen bij de vierde pelgrimstocht bezochten de Engelse pelgrims het Airborne kerkhof in Oosterbeek.¹⁵³ Opvallend is echter dat geen van de vier Engelse pelgrimsgroepen aanwezig zijn waren bij de herdenkingsdienst op de begraafplaats.

¹⁵¹ "Het Airborne kerkhof te Oosterbeek," Het Willem Tiemens Archief, geraadpleegd op 1 mei 2021, <https://airbornearnhem.nl/WillemTiemens/Airborne%20Kerkhof.htm>.

¹⁵² "Airborne-wandeltocht," *Algemeen Handelsblad*, 6 september 1954.

¹⁵³ "Het Nederlandse oorlogsgravencomité," *Het Vaderland*, 16 maart 1954.

Bij dit tiende herdenkingsjaar was er een verschil te zien tussen nationale kranten en regionale kranten. Nationale kranten beschrijven de Slag om Arnhem als onderdeel van operatie Market Garden, er werd bijvoorbeeld beschreven in 1954 hoe het er in andere plaatsen in Nederland in september 1944 aan toe ging. *De Volkskrant* ging gedetailleerd in op de plechtigheden die plaatsvonden op 17 september 1954 in Arnhem en Oosterbeek, maar daarnaast gingen zij ook in op de herdenkingen die plaatsvonden bij Nijmegen en Eindhoven. Elk jaar weer waren de plechtigheden en de dodenherdenking op de Airborne begraafplaats in Oosterbeek aangrijpend, aldus *De Volkskrant*.¹⁵⁴

Britten en Nederlanders, zo zei hij, worden niet als bijzonder sentimenteel beschouwd. De enige verklaring voor de jaarlijkse pelgrimage is, dat de verschrikkelijke gevechten in 1944 geschieden te midden van de bevolking. Het intens beleven van hoop en nederlaag, van doden en gewonden, gold niet alleen een leger, maar evenveel de soldaten, die men persoonlijk had leren kennen. Dat heeft banden gesmeed, zo zei dr. Quarles van Ufford.¹⁵⁵

De Commissaris van de Koningin in Gelderland, dr. Quarles van Ufford, begroette met de bovenstaande woorden de meer dan driehonderd aanwezige veteranen, familie en nabestaanden overgekomen uit Groot-Brittannië bij de herdenkingsdienst in Oosterbeek. Ook generaal-majoor Urquhart was weer aanwezig bij de Airborne herdenking.

Bijzonder aan deze herdenking was dat de Poolse collega van Urquhart generaal-majoor Sosabowski aanwezig was bij de herdenking.¹⁵⁶ Generaal-majoor Sosabowski was de bevelhebber van de Poolse Eerste Onafhankelijke Parachutistenbrigade die in september 1944 strijd leverde bij Driel, Oosterbeek en Arnhem. In Driel vinden jaarlijks de 'Poolse herdenkingen' plaats, maar de Poolse veteranen kwamen ook naar de herdenking op Airborne begraafplaats. Volgens junior onderzoeker van WO2GLD Susanne Scherpenisse is deze herdenking in Driel bijzonder te noemen, omdat Polen ten tijde van de Koude Oorlog communistisch was. Tijdens de herdenking in Driel werd er vaak een verbinding gemaakt tussen de vrijheidstrijd rondom de Slag om Arnhem en de vrijheidstrijd waarin de Polen zich bevond

Fig. 5. Generaal-majors Urquhart en Sosabowski tijdens de herdenking van 1954. Uit de *Arnhemse courant*, 17 september 1954.

¹⁵⁴ "Dodenherdenking in Arnhem," *De Volkskrant*, 18 september 1954.

¹⁵⁵ Nieuwsdienst Algemeen Dagblad, "Tien jaar na de grote slag pelgrimstocht van de Airbornes naar Arnhem," *Algemeen Handelsblad*, 19 september 1954.

¹⁵⁶ Nieuwsdienst Algemeen Dagblad, "Tien jaar na de grote slag pelgrimstocht van de Airbornes naar Arnhem," *Algemeen Handelsblad*.

vanaf het begin van de Tweede Wereldoorlog. De ‘Britse’ Polen, zoals generaal-majoor Sosabowski van de Poolse strijdkrachten, domineerden lange tijd de herinneringscultuur op de begraafplaatsen waar Polen begraven lagen en zo werd het communisme naar de achtergrond verschoven.¹⁵⁷

Sosabowski kwam vanuit Groot-Brittannië waar hij in ballingschap leefde, omdat hij vanwege de Koude Oorlog niet kon terugkeren naar Polen. Tijdens de Slag om Arnhem vocht zijn brigade van de Eerste Poolse Onafhankelijke Parachutistenbrigade onder Brits gezag. De Poolse generaal-majoor Sosabowski werd als zondebok aangewezen door onder andere veldmaarschalk Montgomery en generaal Boy Browning voor het mislukken van de Slag om Arnhem. Sinds 2005 hebben de Polen rehabilitatie gekregen.¹⁵⁸ De Britse veteranen die samen met de Polen hadden gevochten in 1944, hadden enorm veel respect voor de Poolse soldaten, zoals generaal-majoor Urquhart.

Naast de driehonderd eregasten waren duizenden mensen in 1954 naar de herdenkingsdienst op de Airborne War Cemetery gekomen. De officiële dienst werd begeleid door pater E. Philips die werd bijgestaan door de Oosterbeekse predikanten ds. J.W. Slingenberg en ds. F.M. Bergkotte. Helaas was er in de Britse en Nederlandse kranten (die online beschikbaar waren) niet terug te vinden welke boodschap er centraal stond tijdens de dienst van 1954. Wel was terug te vinden dat Urquhart een gedeelte uit de Bijbel voorlas.

Na afloop van de dienst werden, zoals elk jaar, aan de voet van de Cross of Sacrifice kransen gelegd. Namens de koningin werd dat gedaan door admiraal Rost van Tonningen. Ook de Britse ambassadeur Sir Paul Mason legde een krans. De generaals-majoor Urquhart en Sosabowski legden samen een krans. Urquhart: ‘Dit is een reünie in de geest met hen die vielen en die nu op het prachtige Airborne-kerkhof begraven liggen.’¹⁵⁹ De Commissaris van de Koningin in Gelderland dr. Quarles van Ufford legde de krans samen met de burgemeesters van Arnhem en Renkum. Traditiegetrouw legden de schoolkinderen uit Oosterbeek en Arnhem bloemen op de bijna 1800 graven.¹⁶⁰

Na het tiende jubileumjaar veranderde er bij de herdenkingsservice in 1955 niet veel aan het programma, er waren alleen minder hoogwaardigheidsbekleders aanwezig bij de dienst. De vaste elementen, zoals de kerkdiensten en het leggen van bloemen door schoolkinderen bleven onderdeel van de Memorial Service. Op 17 september 1955 maakte De Nederlandse Televisie Stichting maakte een reportage van de herdenkingsdienst op het Airborne kerkhof in Oosterbeek die werd uitgezonden in België, Frankrijk en Engeland. Meerdere kranten zoals *Trouw* en *Het Vaderland* besteedden aandacht aan de televisie-uitzending.¹⁶¹

¹⁵⁷ Susan Scherpenisse, “Oorlogsmonumenten en herinneringscultuur in Gelderland.”

¹⁵⁸ “Waar ging het mis? (deel 1), Slag om Arnhem Archief, geraadpleegd op 30 april 2021, <http://www.slag-om-arnhem.nl/waar-ging-het-mis-deel-1/>.

¹⁵⁹ “De verwelcoming in Oosterbeek,” *Arnhemsche courant*, 17 september 1954.

¹⁶⁰ “Dodenherdenking te Oosterbeek,” *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 18 september 1954.

¹⁶¹ “Airborne-herdenking op „Eurovisie”,” *Trouw*, 1 september 1955.

Opvallend aan het herdenkingsjaar 1955 was dat bedenker van het plan Market Garden, veldmaarschalk Montgomery, op 19 augustus 1955 naar Nederland kwam om onder andere de Airborne War Cemetery te bezoeken. Hij deed dat dus niet in september wanneer de Slag om Arnhem werd herdacht. Hij combineerde een bezoek aan Rotterdam en Den Haag met een bezoek aan Nijmegen en Arnhem. Montgomery heeft 'een wijle vertoefd op de Airborne Cemetery te Oosterbeek.' Hij liep langs enkele graven en legde een krans bij de Cross of Sacrifice. Bij zijn bezoek waren filmcamera's aanwezig. Hij bladerde door het register en zette zijn handtekening in het bezoekersregister.¹⁶² Het Polygoon journaal maakte er in augustus 1955 een uitzending over, waarin te zien was dat Montgomery met een NATO opleidingschip in Nijmegen aanmeerde en dat hij een krans legde op de Airborne begraafplaats in Oosterbeek.¹⁶³ Een jaar eerder maakte de NRCV een radio-uitzending van een uur ter gelegenheid van de tiende herdenking van de Slag om Arnhem, waarin Montgomery zijn hulde uitsprak aan de Nederlanders in het gebied rond Arnhem die hulp boden aan de Britse troepen in september 1944.¹⁶⁴ Het feit dat het op landelijke radio uitgezonden werd, zegt iets over de impact die de geallieerde operatie Market Garden en de Slag om Arnhem innam in Nederland.

2.4 De allerlaatste Memorial Service?

2.4.1 De laatste officiële herdenking

Vanaf 1945 tot en met 1969 werd er elk jaar in september intensief de Slag om Arnhem herdacht in Arnhem en Oosterbeek. Elk jaar kwamen er Britse veteranen en nabestaanden met hun familie naar de Airborne War Cemetery om de gesneuvelden te herdenken. In 1969 zou dat de laatste keer moeten zijn. De Twentse krant *Tubantia*: 'Arnhem - Dit jaar zal in Arnhem de herdenking van de slag om Arnhem van september 1944 - de 25ste en de laatste officiële - een volle week in beslag nemen van zaterdag 13 tot vrijdag 19 september.'¹⁶⁵ *Tubantia* was niet de enige krant die beschreef dat 1969 het allerlaatste jaar zou zijn waarin er nog veteranen naar Oosterbeek en Arnhem zouden komen. Ook landelijke kranten, zoals *De Telegraaf* en *Trouw*, maakten melding van de laatste officiële herdenking. *De Telegraaf* beschreef echter wel dat de veteranen de wens uitspraken om ook na 1969 nog naar Oosterbeek en Arnhem te blijven terugkeren.¹⁶⁶

Zowel de Britse (waaronder generaal-majoor Urquhart) als Nederlandse autoriteiten waren overeengekomen dat 1969 het laatste officiële herdenkingsjaar zou worden. Ze waren van mening

¹⁶² "Montgomery legde krans op Airborne Cemetery," *Arnhemsche courant*, 22 augustus 1955.

¹⁶³ "Field marshal Montgomery honorary citizen of Nijmegen (Weeknummer 55-35)," Youtube, geraadpleegd op 29 mei 2021, <https://www.youtube.com/watch?v=eSl1C6EPxYk>.

¹⁶⁴ "Montgomery voor de radio," *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 18 september 1954.

¹⁶⁵ "Laatste herdenking Slag om Arnhem," *Tubantia*, 3 september 1969.

¹⁶⁶ "Afscheid van Arnhem," *De Telegraaf*, 18 september 1969.

dat het beter zou zijn om de herdenking te stoppen. Enerzijds omdat de herdenking veel inzet vroeg van de inwoners van Oosterbeek en de Britse veteranen, familie en nabestaanden. Anderzijds was er in 1969 nog volop belangstelling voor een herdenking, maar de autoriteiten verwachtten dat de belangstelling af zou nemen als zij door zouden gaan met de herdenking.¹⁶⁷

Dit laatste officiële herdenkingsjaar kenmerkte zich door een recordaantal veteranen dat naar Nederland was gereisd. Vierhonderd veteranen, familie en nabestaanden namen deel aan de officiële pelgrimage en nog eens tweehonderd veteranen met familie en nabestaanden kwamen op eigen gelegenheid naar Arnhem. Die middag ging het gezelschap direct naar de Hervormde Kerk (ook wel de 'Oude Kerk') in Oosterbeek, waar zij werden ontvangen door de Commissaris van de Koningin in Gelderland mr. H.W. Bloemers.¹⁶⁸ De Oude Kerk in Oosterbeek was voor zowel de inwoners van Oosterbeek als de Britse veteranen van symbolische waarde. In september 1944 was het inmiddels gehavende kerkje, gelegen aan de Rijn, één van de laatste gebouwen dat nog standhield in de perimeter.

2.4.2 Het benadrukken van een eeuwige vriendschap

De herdenkingsdag op woensdag 17 september 1969 begon met de kerkdiensten, zoals dat elk jaar gebeurde. Eén kerkdienst op het Airborne kerkhof en één kerkdienst in de Hervormde (Oude) Kerk in Oosterbeek. Koningin Juliana, prins Bernhard en de Britse ambassadeur Sir Peter Garraan waren aanwezig bij de dienst op het kerkhof die om 11 uur begon. Als afsluiting van de dienst waren er volgens *Trouw* tweeduizend kinderen aanwezig om bloemen bij de graven te leggen. 'De schoolkinderen van Oosterbeek zullen net als vandaag elke zeventiende september bloemen blijven leggen op de graven van uw zonen en om elf uur zullen we elk jaar in de kerk een herdenkingsdienst blijven houden,' sprak de Oosterbeekse predikant Bergkotte tijdens de kerkdienst op de begraafplaats. De predikant Bergkotte sprak zijn verwachting voor de toekomst uit, ondanks het feit dat dit naar verwachting de laatste officiële herdenking was, verwachtte hij dat er oud-strijders en verwanten naar Arnhem en Oosterbeek zullen blijven komen. Hij preekte: 'Voor veel Airborne mannen is Nederland een tweede vaderland geworden, net als voor mij. We zullen jullie nooit vergeten, zo lang we ademen om dit uit te spreken' en 'Dit ereveld zal een onverbreekelijke band leggen tussen Nederlanders en Engelsen.'¹⁶⁹

Die vriendschap werd nog maar eens bevestigd toen de Commissaris van de Koningin in Gelderland mr. Bloemers, de secretaris van het Airborne Comité in Arnhem de heer Van Lerven en de secretaris van het Airborne Comité in Oosterbeek de heer Donderwinkel in 1969 een onderscheiding

¹⁶⁷ "Historie SAH," Stichting Airborne Herdenkingen, geraadpleegd op 1 mei 2021, <https://www.airborne-herdenkingen.nl/historie-sah/>.

¹⁶⁸ "Grote belangstelling voor herdenking van Slag om Arnhem," *Trouw*, 6 september 1969; "Afscheid van Arnhem," *De Telegraaf*, 18 september 1969.

¹⁶⁹ "Grote belangstelling voor herdenking van Slag om Arnhem," *Trouw*.

ontvingen tot erecommandeur (Bloemers) en erelid (Van Lerven en Donderwinkel) in de *Order of the British Empire*.¹⁷⁰

2.5 Conclusie

2.5.1 De organisatie van de rituelen tussen 1945 tot en met 1969

De aanleg van de begraafplaats in Oosterbeek en de opnamen van de film *Theirs is the Glory* zijn belangrijke factoren geweest voor het ontstaan van de Memorial Service op de Airborne War Cemetery. De ongeveer driehonderd Britse veteranen, waaronder generaal-majoor Urquhart, konden samen met de inwoners van Oosterbeek, die mondjesmaat weer waren teruggekeerd in het najaar van 1945, de eerste herdenkingsdienst op 25 september 1945 bijwonen.

Rituelen die in 1945 zijn bedacht vinden vandaag de dag nog steeds plaats tijdens de herdenkingsdienst, zoals de kerkdiensten, het leggen van kransen en de bloemenkinderen. Tijdens de Memorial Service tussen 1945 en 1969 vinden twee kerkdiensten plaats op de begraafplaats. Er werd gestart met een katholieke kerkdienst en daarna een Anglicaanse (protestantse) dienst. Bij de diensten waren zowel Britse als Oosterbeekse geestelijken aanwezig. Na de kerkdiensten werden er kransen gelegd. Halverwege de herdenkingsdienst kwamen er honderden schoolkinderen uit Oosterbeek en Arnhem de begraafplaats oplopen met een bosje bloemen in de hand. Deze bloemen werden na de kranslegging door de kinderen bij alle graven gelegd.

De oorsprong van de bloemenkinderen werd in verband gebracht met het feit dat de kinderen die in 1945 terug waren gekeerd in Oosterbeek Britse veldgraven gingen verzorgen, veel veldgraven lagen in de tuinen van de kinderen en van hun ouders. Deze bloemenkinderen zijn dus een performatief element van het ritueel. Pater Dijker kwam met het idee om de kinderen, die toch al voor de graven zorgden, een rol te laten spelen in de herdenkingsdienst door hen bloemen te laten leggen. In hoeverre dit idee van een katholieke pater in verband gebracht kan worden met het verzuilde karakter van de Nederlandse samenleving is moeilijk vast te stellen. Wel was er een strikte scheiding tussen de katholieke kerkdienst en de Anglicaanse protestantse. Elke kerkdienst had zijn eigen geestelijken. Maar zowel in de kerkdiensten als in de toespraken werd er vaak van de onderlinge vriendschap en opoffering gesproken.

2.5.2 De verhouding tussen de verschillende actoren tussen 1945 tot en met 1969

Mede door het snelle handelen van Jan ter Horst, kon in de zomer van 1945 begonnen worden met het aanleggen van een militaire begraafplaats in Oosterbeek door de Britse Gravendienst. Nadat de begraafplaats in februari 1946 was voltooid werd het door de Nederlandse staat in beheer gegeven

¹⁷⁰ "Britse onderscheidingen," *De Volkskrant*, 16 september 1969.

aan de Imperial (Commonwealth) War Graves Commission. Na de eerste spontane herdenkingsdienst in 1945 nam het Nederlands Oorlogsgraven Comité de organisatie van de herdenking op de begraafplaats op zich tot en met 1969. Samen met de twee Airborne Comités uit Arnhem en Oosterbeek werd de herdenking vormgegeven en werden de Britse veteranen uit Hoek van Holland opgehaald en naar Oosterbeek gebracht. De verschillende herdenkingen werden verspreid over Arnhem en Oosterbeek, maar de herdenking op de begraafplaats vond altijd op 17 september in de ochtend plaats. De conflicten tussen de Airborne comités uit Oosterbeek en Arnhem kwamen niet sterk naar voren in de Nederlandse kranten. Er werden verschillende herdenkingen in Oosterbeek en Arnhem georganiseerd en er werd ervoor gezorgd dat deze elkaar niet overlapte, zodat de Britse veteranen aan alle herdenkingsonderdelen konden deelnemen.

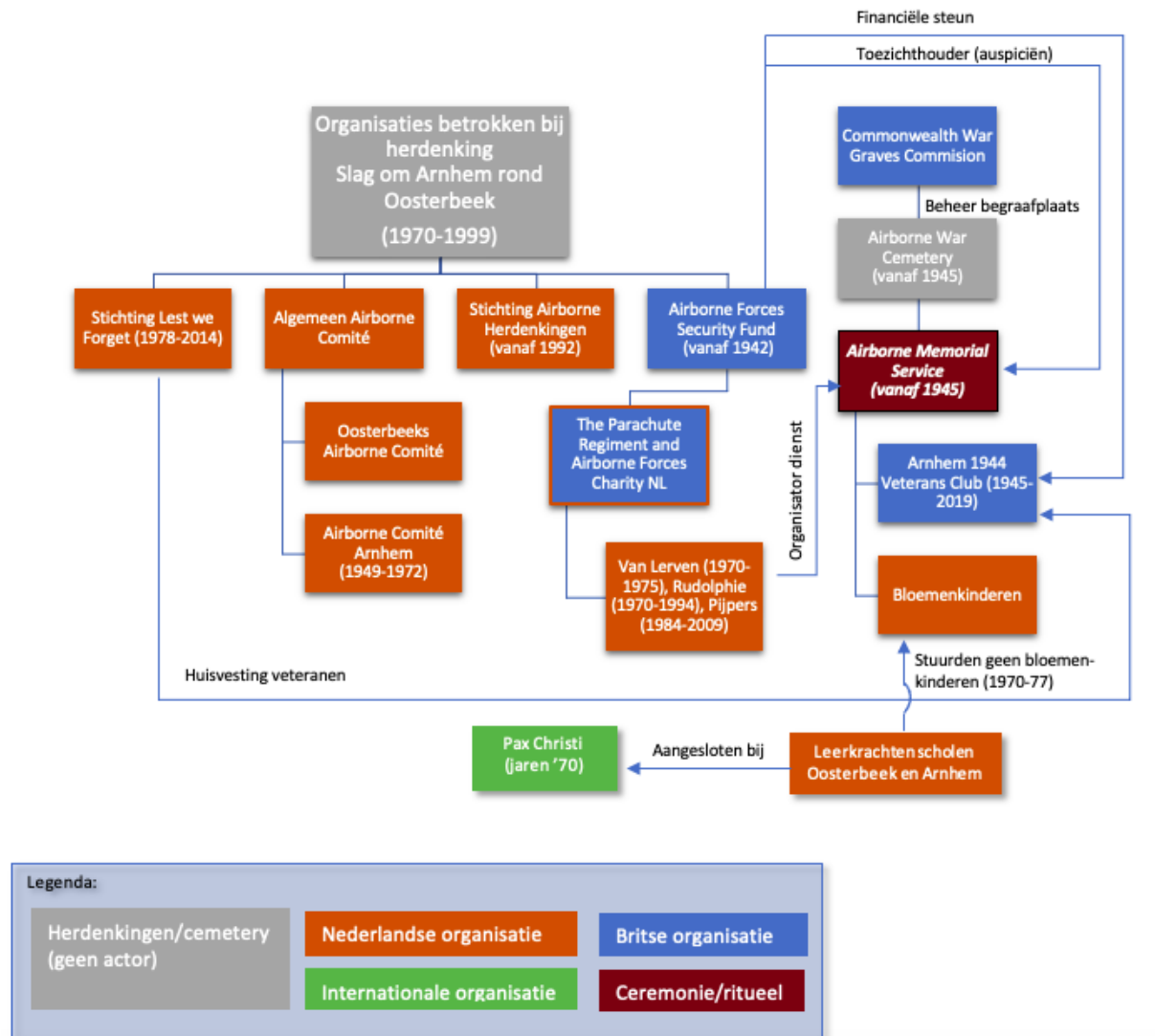
Het Britse Airborne Security Fund zorgde ervoor dat de Britse veteranen, hun familie en de nabestaanden van de omgekomen geallieerde soldaten de overtocht van Engeland naar Nederland konden maken. Er werden allerlei evenementen georganiseerd waar een kaartje voor gekocht moest worden, zoals films als *Theirs is the Glory*. Een deel van de inkomsten werd geschonken aan het Airborne Security Fund zodat zij de opkomende jaren weer de overtocht konden bekostigen. Ook werd vanaf 1947 de Airborne Wandeltocht georganiseerd door de Politie Sport Vereniging Renkum, waar ook een kaartje voor gekocht moest worden. Er was dus zowel Nederlandse als Britse (financiële) ondersteuning voor de Britse veteranen.

Bijzonder aan het ontstaan van de Memorial Service in 1945 tot en met de herdenkingsdienst in 1969 is dat de herdenkingsdiensten lokaal werden georganiseerd door het NOGC en de Airborne Comités. Het ontstond met het lokale initiatief van Jan ter Horst, waarin hij de Britse autoriteiten wist te overtuigen van het plaatsen van een begraafplaats in Oosterbeek en het organiseren van de Memorial Service. De plaatselijke burgerbevolking werd nauw betrokken bij de herdenking, het sterkste voorbeeld daarvan waren de bloemenkinderen. Verder was de Memorial Service een meer militaire, religieuze en formele aangelegenheid, door de kerkdiensten en toespraken van veteranen.

Hoofdstuk 3: De traditie wordt voortgezet, 1970 - 1999

3.1 Inleiding

3.1.1 Overzicht actoren Memorial Service

3.1.2 Introductie op het hoofdstuk

Het verhaal had kunnen eindigen in 1969, toen de laatste officiële herdenking plaats vond op de begraafplaats. Maar door het blijven terugkeren van de Britse veteranen werd de draad weer opgepakt. In dit derde hoofdstuk worden de lustrumjaren 1974, 1979, 1984, 1994 en 1999 uiteengezet met een aanvulling van herdenkingen uit andere jaren tussen 1970 en 1999. De organisatie van de dienst werd overgedragen aan andere organisaties, die in dit hoofdstuk besproken worden. In 1999 werd voor de laatste grootschalige herdenkingsdienst een 'Farewell Parade' georganiseerd voor de veteranen. Zou 1999 dan de laatste keer zijn dat er op een grootschalige manier herdacht zou worden?

3.2 De herdenking wordt weer opgepakt

3.2.1 Geen officiële pelgrimages

‘Oosterbeek – Op het Airborne kerkhof te Oosterbeek is gisterenmorgen een herdenkingsplechtigheid gehouden. Er was grote belangstelling. Onder de aanwezigen waren ongeveer 300 Engelse en Poolse oudstrijders en hun familieleden.’ Het korte artikel stond op 18 september 1970 in *Trouw*.¹⁷¹ Aan de officiële pelgrimage was in 1969 een einde gekomen, maar dat weerhield veteranen, hun familie en nabestaanden er niet van om terug te blijven keren naar Oosterbeek en Arnhem. Een jaar later ging het nog steeds om een niet officiële herdenkingsdienst. *De Telegraaf* maakte daar melding van op 15 september 1971. Bij de dienst waren zestig Engelse gasten aanwezig. De dienst stond onder leiding van ds. Ph. W. Bergkotte, die al voor 1970 betrokken was bij de herdenkingen op de begraafplaats.¹⁷²

Dominee Bergkotte was er vanaf de eerste herdenking in 1945 bij. De geboren Vlaardinger verhuisde met zijn gezin in januari 1944 naar Oosterbeek. Toen daar in september 1944 het oorlogsgeweld losbarstte, kwam hij er met zijn gezin midden in te zitten.¹⁷³ Dominee Bergkotte ging in juni 1979 met emeritaat. In zijn toespraken kwamen karaktereigenschappen als moed, trouw, dapperheid, naastenliefde en offergezindheid aan bod, zoals in zijn toespraak tijdens de Memorial Service in 1976. Bergkotte wilde daarmee aangeven dat de titel van het in 1974 uitgekomen het boek ‘een brug te ver’ volgens hem niet juist was: ‘omdat hetgeen in 1944 plaatsvond geen vergissing was, maar er toen – dwars door alle verschrikking heen – juist ’n brug werd geslagen tussen mensen, die elkaars taal niet verstonden, maar in elkaars ogen konden lezen. Zo’n brug is niet tevergeefs en niet te ver.’ In 1984, tijdens de veertigste herdenking, vervulde de dominee voor de laatste keer zijn rol als voorganger van de dienst samen met dominee Ponsteen, pastoor Wissing en de Britse dominee Philips.¹⁷⁴

De organisatie die de niet officiële diensten in 1970 en 1971 (en de daaropvolgende officiële pelgrimages) organiseerden ontstond uit de teleurstelling dat er na 1969 geen officiële pelgrimages meer werden georganiseerd. Tanno Pieterse was één van de teleurgestelde mensen. Op de website van de Stichting Airborne Herdenkingen (dat in 1992 werd opgericht) wordt het verslag van oprichter Pieterse gedeeld:

¹⁷¹ “Airborne herdenking,” *Trouw*, 18 september 1970.

¹⁷² “Vrijdag,” *De Telegraaf*, 15 september 1971.

¹⁷³ Van Aggelen, *Airborne Memorial Service*, 123.

¹⁷⁴ *Ibidem*, 125-126.

Wij die ieder jaar onze vrienden ontvingen, konden dat gewoon niet verkroppen. Maar ja, wat moet je? Deze ommekeer in onze beleving van de slag die we van zo nabij hadden meegemaakt was gewoon onwerkelijk. Ieder volgend jaar in september hadden we het gevoel dat er iets miste. De officiële pelgrimage was voorbij. Je zag wel wat Engelsen in de septemberdagen, maar die kwamen ongeorganiseerd. Het enige dat gebleven was de kerkdienst op het A.B. kerkhof werd nog gehouden, maar zonder de officiële pelgrims met hun gastgezinnen.¹⁷⁵

Van het hele herdenkingsprogramma was na 1969 alleen een beperkt deel van de Memorial Service op de begraafplaats overgebleven. Er kwamen wel veteranen in september, maar er waren geen gastgezinnen waar de veteranen konden overnachten, zoals dat voorheen altijd werd gedaan. Dus besloot Pieterse een oproep in de regionale krant *Hoog en Laag* te plaatsen. Op 31 augustus 1978 richtte Pieterse de stichting Lest We Forget op.¹⁷⁶ Doordat Lest We Forget samenwerkte met de Britse Parachute Regimental Association groeide ook in Groot-Brittannië de belangstelling voor de pelgrimages naar Arnhem en Oosterbeek. De Parachute Regimental Association, een vereniging voor dienende en gepensioneerde leden van The Parachute Regiment en Airborne Force, werd aan het einde van de Tweede Wereldoorlog opgericht. De vereniging verzorgde maandelijks sociale evenementen, reünies, pelgrimstochten en slagveldtours. Hun doelstellingen waren onder andere het herdenken van de leden van The Parachute Regiment en Airborne Forces die zijn omgekomen in actieve dienst en het krijgen van publieke erkenning van het offer dat door zulke personen is gebracht.¹⁷⁷

Daarnaast werkte Lest We Forget samen met het Airborne Forces Security Fund. Lest We Forget werkte niet alleen samen met Britse organisaties, maar ook met andere verenigingen en stichtingen in Oosterbeek die onderdeel waren van het organiseren van de herdenkingsweek. Een belangrijke partner was de Politie Sport Vereniging Renkum (de organisator van de Airborne Wandeltocht). Het PSVR doneerde jaarlijks een bedrag aan Lest We Forget dat werd opgehaald met de wandeling.¹⁷⁸

3.2.2 De officiële pelgrimages worden weer opgepakt

In 1972 werd er door lokaal besloten om de officiële pelgrimages met de officiële herdenking op de begraafplaats weer op te pakken, dit vanwege de grote belangstelling die voor de herdenking bleef bestaan. Door wie dit exact is gedaan, is moeilijk vast te stellen, vanwege de complexiteit aan

¹⁷⁵ "Historie SAH," Airborne Herdenkingen, geraadpleegd op 3 mei 2021, <https://www.airborne-herdenkingen.nl/historie-sah/>.

¹⁷⁶ H.J. Leloux, "Bibliografie van de gemeente Renkum," PDF bestand. Renkumse Historische Reeks, 2 (2007): 140, geraadpleegd op 21 juni 2021, <http://www.heemkunderenkum.nl/wp-content/uploads/2014/06/0009-Tab-H-Bibliografie-Heemkunde-Deel-II-Versie-2007.pdf>.

¹⁷⁷ "About us," The Parachute Regimental Association, geraadpleegd op 16 mei 2021, <https://theparachuteregimentalassociation.com/about-us/>.

¹⁷⁸ Van Aggelen, *Airborne Memorial Service*, 92-93.

actoren. De invloed van de Airborne Comités nam in de jaren zeventig af en Lest We Forget ontstond pas eind jaren zeventig.

De herdenkingen werden vanaf 1972 gehouden op zondag 17 september of anders de eerste zondag na 17 september.¹⁷⁹ De Memorial Service werd zo de afsluiting van de herdenkingsplechtigheden rondom de Slag om Arnhem en op de maandag erna keerden de veteranen weer terug huiswaarts.

De organisatie van de dienst op de begraafplaats werd georganiseerd door de Nederlandse tak van de Airborne Forces Security Fund, namelijk The Parachute Regiment and Airborne Forces Charity NL.¹⁸⁰ Deze organisatie stelde organisatoren van de Memorial Service aan. Vanaf 1970 tot en met 1975 werd de dienst uitgevoerd door de heren Van Lerven en Rudolphie, beide heren waren lid van het Algemeen Airborne Comité. Na 1975 heeft Jan Rudolphie de dienst alleen geleid tot en met 1984. Vanaf 1984 werd hij geassisteerd door luitenant-kolonel Gerrit Pijpers, die toen nog sergeant was. Rudolphie stopte in 1994, Pijpers nam de organisatie van hem over.¹⁸¹ Het was geen vereiste dat deze organisatoren een militaire achtergrond moesten hebben, alleen Pijpers had dat.

Als organisator was Rudolphie niet alleen bezig met de herdenking op de eerste zondag na 17 september, als secretaris van het Algemeen Airborne Comité hield hij zich ook bezig met het organiseren van de overtocht, het vervoer en de huisvesting van de Britse veteranen, hun familie en de nabestaanden die in september naar Oosterbeek kwamen.¹⁸²

De pelgrimages werden begin jaren negentig zo groot dat in 1992 de Stichting Airborne Herdenkingen werd opgericht. Deze stichting werd de coördinatiegroep van allerlei kleinere organisaties. Tanno Pieterse (oprichter Lest We Forget) was ook betrokken bij de oprichting van de Stichting Airborne Herdenkingen. Verschillende organisaties en gemeenten die betrokken waren bij de herdenkingen omtrent de Slag om Arnhem werden vertegenwoordigd in deze stichting.¹⁸³ Verschillende organisaties vaardigde leden af in de SAH, zoals onder andere het Britse Parachute Regiment and Airborne Forces Charity,¹⁸⁴ de Airborne International Youth Conference (opgericht in 2001), PSV-Renkum/Airborne Wandeltocht (opgericht in 1947), Stichting Airborne Museum (opgericht in 1978) en Stichting Driel-Polen (opgericht in 1946). Daarnaast zijn er allerlei adviseurs betrokken bij de SAH, zoals de Nederlandse Krijgsmacht, de Nederlandse Luchtmacht en het Britse Parachute Regimental Association. Ook de gemeenten Arnhem, Ede, Overbetuwe en Renkum zijn via adviseurs vertegenwoordigd in de SAH.¹⁸⁵ De voorheen concurrerende organisaties bij de

¹⁷⁹ „„Arnhem” ieder jaar herdacht,” *De Telegraaf*, 14 september 1973.

¹⁸⁰ Erik van der Meiden, email naar Serena van der Hoek, 27 maart 2021.

¹⁸¹ Van Aggelen, *Airborne Memorial Service*, 64-65.

¹⁸² Ibidem, 66.

¹⁸³ Ibidem, 93.

¹⁸⁴ „About us,” The Parachute Regimental Association.

¹⁸⁵ „Bestuur SAH,” Airborne Herdenkingen, geraadpleegd op 13 mei 2021, <https://www.airborne-herdenkingen.nl/bestuur-sah/>.

herdenking van de Slag om Arnhem sloegen nu de handen ineen, waardoor er een breder herdenkingsprogramma ontstond, waar de herdenkingsdienst op de Airborne War Cemetery een vast onderdeel van is gebleven.

Het programma van de herdenkingsdiensten was na 1972 vaak hetzelfde. In lustrumjaren werd er soms iets toegevoegd of werden er speciale gasten uitgenodigd, zoals iemand van het Britse en/of Nederlandse koningshuis. In de nieuwsbrief uit 1982 van de Vrienden Van het Airborne Museum werd het programma voor de 38ste herdenking gepubliceerd. De stichting Lest We Forget deelde het programma. Donderdag 16 september kwamen de Britse en Poolse gasten rond acht uur in de avond aan en werden ze verwacht bij het Gemeentehuis in Oosterbeek. De volgende dag, op vrijdag 17 september, was om zes uur in de avond de Algemene Jaarvergadering van de Arnhem 1944 Veterans Club in de Concertzaal in het Bedendorp in Oosterbeek.¹⁸⁶ De Arnhem 1944 Veterans Club werd in 1945 opgericht en generaal-majoor Urquhart was betrokken bij de oprichting. De veteranenclub was intensief betrokken bij de herdenkingen in de regio Arnhem. Volgens de redactie van *De Gelderlander* mochten alle nationaliteiten die in september 1944 mee hadden gevochten lid worden van de AVC.¹⁸⁷ In hoeverre dat ook voor veteranen van de Duitse nationaliteit geldt, wordt niet vermeld, maar ervan uitgaande dat dit waarschijnlijk niet het geval is, omdat tot op heden Duitse veteranen en autoriteiten geen onderdeel zijn van de Memorial Service.

Na de Algemene Jaarvergadering gingen de veteranen door naar de reünie. In de nieuwsbrief stond nadrukkelijk vermeld dat de Algemene Jaarvergadering en reünie alleen toegankelijk waren voor de leden van de Arnhem 1944 Veterans Club. Op zaterdag 18 september gingen de herdenkingen van start. In de middag om twaalf uur konden belangstellenden en leden van de pelgrimage de dropping van parachutisten bekijken op de Ginkelse Heide, een evenement dat vanaf 1960 werd georganiseerd en altijd veel bezoekers trok.¹⁸⁸

Op de zondag 19 september 1982 stond de herdenking op de Airborne War Cemetery in Oosterbeek centraal. De herdenkingsdag begon om half negen met een Holy Communion Service in de Nederlandse Hervormde Kerk (de Oude Kerk) in het Benedendorp in Oosterbeek. Dan startte om elf uur de herdenkingsdienst op de begraafplaats. De volgende dag op maandag 20 september betrokken de Britse en Poolse gasten weer naar huis. Elk jaar was de organisatie Lest We Forget druk op zoek naar gastgezinnen voor de pelgrims. Voor de pelgrimage in 1982 werd er in de nieuwsbrief van de Vrienden van het Airborne Museum een oproep geplaatst voor het aanmelden van gastgezinnen voor Britse en Poolse pelgrims.¹⁸⁹

¹⁸⁶ R.P.G.A. Voskuil, "VVAM Nieuwsbrief 7 – 1982," Vereniging Vrienden van het Airborne Museum, geraadpleegd op 13 mei 2021, <https://vriendenairbornemuseum.nl/vvam-nieuwsbrief-nummer-7-1982/>.

¹⁸⁷ Redactie De Gelderlander/ANP, "Te weinig leden over: Arnhem Veteransclub 1944 houdt op te bestaan," *De Gelderlander*, 18 september 2019, <https://www.gelderlander.nl/renkum/te-weinig-leden-over-arnhem-veteransclub-1944-houdt-op-te-bestaan~aeeeeeb40/>.

¹⁸⁸ Voskuil, "VVAM Nieuwsbrief 7 – 1982."

¹⁸⁹ Ibidem.

3.3 Externe factoren beïnvloeden de Memorial Service

3.3.1 Geen bloemenkinderen tussen 1970 en 1977

‘Hoe immers was het mogelijk dat organisaties als IKV en Pax Christi, die in elk geval in naam kerkelijk dan wel christelijk waren, na ontkerkelijking van de jaren zestig in staat waren dergelijke mensenmassa’s op de been te brengen?’¹⁹⁰ Historicus Maarten van den Bos beschreef in 2015 in zijn boek *Mensen van goede wil* de geschiedenis van de katholieke vredesbeweging Pax Christi. De organisatie ontstond in april 1945 in Frankrijk en in 1948 werd er een Nederlandse tak opgericht van de pacifistische organisatie. In de jaren zeventig beleefde de organisatie zijn glorie tijd in Nederland en verwierf het met name eind jaren zeventig tot en met eind jaren tachtig nationale aandacht door hun protesten tegen kernwapens onder het motto ‘Help de kernwapens de wereld uit, om te beginnen uit Nederland’.¹⁹¹

De organisatie was ook actief in de regio Arnhem. De Arnhemmer en pacifist Carel ter Maat was vanaf 1965 tot 1978 secretaris van Pax Christi Nederland en in 1966 medeoprichter van het Interkerkelijk Vredesberaad (IKV). Ter Maat was al actief als activist in Arnhem.¹⁹² Ter Maat richtte met een aantal vrienden eind jaren vijftig in Arnhem een lokale afdeling van Pax Christi op. In een interview dat hij gaf op 16 maart 1987 vertelde hij dat de organisatie in Arnhem binnen korte tijd snel groeide. De groep werkte onder de vleugels van Pax Christi, maar werkte ook samen met andere organisaties, zoals vrouwengroepen en jeugdorganisaties.¹⁹³

Het feit dat Pax Christi in deze thesis is opgenomen, komt door het boek *Airborne Memorial Service* van schrijver Laurens van Aggelen. Van Aggelen beschreef dat tussen 1970 en 1977 geen bloemenkinderen op de Memorial Service aanwezig waren, maar een verklaring werd daarvoor niet gegeven. In 1978 werd de traditie weer hersteld en legden schoolkinderen als vanouds bloemen bij alle graven tijdens de Memorial Service op de Airborne War Cemetery in Oosterbeek.¹⁹⁴ Gelukkig kon Kitty Brongers, die namens het Airborne Museum al meer dan vijftien jaar rondleidingen met andere vrijwilligers op de begraafplaats verzorgd,¹⁹⁵ aangeven waarom er tussen 1970 en 1977 geen bloemenkinderen waren. Een eenduidig antwoord op de vraag kon zij niet geven, maar ze dacht dat de oorzaak waarschijnlijk bij de vredesorganisatie Pax Christi gezocht moest worden.

Kitty kwam zelf in 1970 als 11-jarig meisje in Oosterbeek wonen toen zij met haar ouders vanuit Castricum verhuisde. Oosterbeek en Arnhem waren een totaal onbekende omgeving voor

¹⁹⁰ Maarten van den Bos, *Mensen van goede wil. Pax Christi 1948-2013* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2015), 5.

¹⁹¹ Enne Koops, “65 jaar vredesorganisatie Pax Christi Nederland,” *Historiek*, geraadpleegd op 2 mei 2021, <https://historiek.net/65-jaar-vredesorganisatie-pax-christi-nederland/52290/>.

¹⁹² “Leon Wecke (1932-2015): aartsvader van de vredesbeweging,” *Pax*, geraadpleegd op 2 mei 2021, <https://paxvoorvrede.nl/nieuws/berichten/leon-wecke-1932-2015-aartsvader-van-de-vredesbeweging>.

¹⁹³ Bernard Lalande, “Reflections by two pioneers. The history of Pax Christi 1945-1978,” *Pax Christi International*, geraadpleegd op 2 mei 2021, <https://paxchristi2015.files.wordpress.com/2014/11/reflections-by-two-pioneers-the-history-of-pax-christi-1945-1978.pdf>.

¹⁹⁴ Van Aggelen, *Airborne Memorial Service*, 155.

¹⁹⁵ Serena van der Hoek, interview met Kitty Brongers, Oosterbeek 18 maart 2021, 4.52-5.08.

haar. Eenmaal op de lagere school werd er tegen september aan haar gevraagd: 'Ga je ook de Airborne lopen? Wat ga ik lopen, wat is dat nu weer? Dan merk je ook wel dat dat hier heel normaal is, je gaat de Airborne lopen en dan weet iedereen wat je gaat doen.'¹⁹⁶ Kitty sloot zich aan bij de padvinderij en samen met andere kinderen van de padvinderij liep zij de Airborne Wandeltocht. Kitty maakte in 1970 haar eerste Memorial Service mee en hoewel kinderen van dezelfde leeftijd in voorgaande jaren altijd bloemen bij de graven van de soldaten legden tijdens de Memorial Service, is Kitty nooit bloemenkind geweest.

Het pacifisme moest duidelijk niet gezocht worden binnen de organisatie van de Memorial Service, omdat de herdenkingsdienst met al zijn militaire uitingen en dankbaarheid voor de veteranen jaarlijks gewoon zijn doorgang vond. Na de laatste officiële herdenking in 1969 waren de scholen inmiddels gestopt om onderdeel te zijn van de Memorial Service vertelde Jan Loos in zijn woonkamer in Renkum. 'Het was toen een periode van alles wat militair was, mocht niet meer verheerlijkt worden of wat dan ook. En dat heeft een paar jaar geduurd, tot '77.' De bloemenkinderen ontbraken dus als essentieel onderdeel van de Memorial Service bij de herdenkingen tussen 1970 en 1977. De oorzaak daarvan lag volgens Jan Loos bij de leerkrachten van de kinderen. 'Er waren toen een hoop leerkrachten die toen pacifistisch waren, laten we het zo zeggen. En alles wat met militaire herdenkingen te maken had, was taboe.' Volgens Jan Loos ging het hoofdzakelijk om de openbare scholen. De gereformeerde scholen in Oosterbeek vonden de ceremonie op de begraafplaats geen probleem, maar volgens Jan Loos trokken de scholen één lijn. 'Maar in '77 was dat niet meer te houden en de kinderen begonnen op te staan, want die gingen toch, ongeorganiseerd. Die gingen met de ouders mee en namen ze bloemen mee.'¹⁹⁷ Door de sluiting van archieven en musea door de coronacrisis, heb ik alleen gebruik kunnen maken van de verklaringen van Kitty Brongers en Jan Loos over het ontbreken van de bloemenkinderen en heb ik geen andere bronnen gevonden die dit kunnen bevestigen.

Het pacifisme bleef echter alleen beperkt onder de leerkrachten. De organisaties van de herdenkingen lieten zich er niet door beïnvloeden en dat blijkt uit de volgende voorbeelden. In 1972 kreeg de tuinman van het Airborne kerkhof P.H. Dawson een hoge onderscheiding voor zijn verdiensten op de begraafplaats. Hij werd onderscheiden met 'Member of the British Empire' (MBE). Zelf vocht hij als soldaat in Nederland in september 1944, maar kwam toen niet verder dan de Betuwe. Na de oorlog verhuisde hij naar Nederland om daar de graven van zijn gevallen kameraden te verzorgen.¹⁹⁸ In 1974 werden er meer onderscheidingen uitgedeeld. De oud-commissaris van de Koningin in Gelderland H.W. Bloemers en de oud-burgemeester van Renkum de heer D. Matzer van

¹⁹⁶ Van der Hoek, interview met Kitty Brongers, Oosterbeek 18 maart 2021, 8.35 - 9.03.

¹⁹⁷ Van der Hoek, interview met Jan Loos, Renkum, 12 april 2021, 34.30 - 37.24.

¹⁹⁸ "Hoge onderscheiding voor tuinman oorlogskerkhof," *Algemeen Dagblad*, 14 juni 1972.

Bloois ontvingen in Londen tijdens het jaardiner van de Glider Pilot Regimental Association de onderscheiding Commander of the British Empire.¹⁹⁹

3.3.2 Extreme beveiliging tijdens de Memorial Service in 1979

Aan de 35ste herdenking op de Airborne War Cemetery namen in 1979 ongeveer 5000 mensen deel volgens *Trouw*. Naast de vele belangstellenden, was er ook weer hoog bezoek naar Oosterbeek gekomen. Prins Bernhard was namens de koningin aanwezig en legde één van de totaal tien kransen bij het monument op het kerkhof. Het woord werd gevoerd door generaal-majoor Urquhart, die al vele malen naar Oosterbeek was teruggekeerd. *Trouw* beschreef dat de begraafplaats goed werd bewaakt. De bewaking was niet voor prins Bernhard of generaal-majoor Urquhart, maar voor de Britse ambassadeur Sir Jack Taylor. De Renkumse politie werd geassisteerd door het Arnhemse politiekorps en daarnaast liepen er ook nog Nederlandse en Engelse veiligheidsagenten op het terrein. Er werd namelijk rekening gehouden dat er een aanslag gepleegd kon worden op de Britse ambassadeur.²⁰⁰ *Trouw* ging er verder niet op in waarom dat was.

De reden van de beveiliging was dat op 22 maart 1979 de Britse ambassadeur Richard Sykes, de voorganger van Sir Jack Taylor, werd doodgeschoten in Den Haag. De toenmalige Britse ambassadeur in Nederland werd voor zijn huis in zijn dienstauto doodgeschoten. Er werd direct gedacht dat de moordaanslag gepleegd werd door IRA (de Noord-Ierse terreurbeweging, Irish Republican Army).²⁰¹ 'Kogels waren van kaliber dat bij IRA in gebruik was, maar Britse geheime dienst zwijgt,' berichtte het *Reformatisch Dagblad* op 1 augustus 1989. De moord op de ambassadeur Sykes was in 1989 nog steeds niet opgelost.²⁰²

3.4 Regio Arnhem als een herinneringslandschap

3.4.1 Op reis naar Holland: naar de tulpen, de molens en de slagvelden

Trouw beargumenteerde in 1979 dat de belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog aan het toenemen was, 'ondanks de andersluidende berichten die hier en daar opduiken.' Voor de Slag om Arnhem groeide de interesse ook. In hoeverre de interesse voor de Slag om Arnhem te koppelen is aan de uitgekomen film 'A Bridge too Far' durfde de verslaggever van *Trouw* niet te zeggen. De interesse was volgens *Trouw* te zien aan het aantal bezoekers van het Airborne Museum dat in 1978 honderdduizend bezoekers mocht ontvangen. 'De toegenomen interesse is ook te merken aan het

¹⁹⁹ Stan Huygens, "Vliegersdiner in Londen," *De Telegraaf*, 16 oktober 1974.

²⁰⁰ ANP, Reuter, "Herdenking van Slag om Arnhem," *Trouw*, 17 september 1979.

²⁰¹ "Moord op Britse ambassadeur," *Haagse tijden*, geraadpleegd op 3 mei 2021, <https://www.haagsetijden.nl/tijldijn/televisie-en-computers/moord-op-britse-ambassadeur>.

²⁰² W.J. de Bruin, "Moord op diplomaat Sykes is nooit opgelost," *Reformatisch dagblad*, 1 augustus 1989, https://www.digibron.nl/viewer/collectie/Digibron/id/tag:RD.nl,19890801:newsml_2a68e8bc2d9ab76195f90d0ba20a1ed4.

feit dat de excursies onder leiding van de in september '44 ter plaatse zwaar gewonde Henry McAnnaly per jeep naar het toneel van de strijd nog steeds grote aftrek vinden.'²⁰³

De groeiende interesse voor Oosterbeek en Arnhem in Groot-Brittannië was ook in Britse kranten zichtbaar. Britse krantenadvertenties adverteerde met toeristische reizen naar Nederland. In 1971 organiseerde Friendship Tours meerdere reizen naar Nederland en adverteerde in maart 1971 twee keer in de *Coventry Evening Telegraph*. Men kon kiezen tussen een vierdaagse reis (vertrek op maandag 12 april, 19 april, 26 april, 3 mei of 10 mei) of vijfdaagse reis (vertrek op donderdag 8 april, 15 april, 22 april, 29 april of 6 mei) naar Nederland. Op de vierde dag van de reis kon men een bezoek brengen aan de Hooge Veluwe en Arnhem. Na de lunch werd er doorgereisd naar Oosterbeek om de begraafplaats te bezoeken en vervolgens zou de reis verder gaan naar Wageningen, Rhenen en Amerongen.²⁰⁴ Deze reizen waren geen Airborne pelgrimages. Het waren reizen om Nederland te leren kennen met allerlei typische toeristische trekpleisters, zoals Madurodam, de bloemenvelden, Amsterdam en Volendam. Opvallend is dat Friendship Tours Arnhem en Oosterbeek daar ook toe rekenden en het van belang vonden om de plaatsen toe te voegen aan de reizen naar Nederland.

Britse kranten plaatsten regelmatig advertenties voor een reizen naar Nederland. In 1988 plaatste de *Liverpool Echo* meerdere maanden advertenties voor reizen naar Nederland, onder de titels 'Go Dutch', 'Holland and the Bulbfield' of 'Holland Spectacular'. Ook deze reizen gingen weer langs typisch Hollandse trekpleisters zoals de bloemenvelden, maar alle reizen waren inclusief een dagtrip naar Arnhem waar een bezoek gebracht kon worden aan het Nationaal Verzetsmuseum, het Airborne Museum en de Airborne War Cemetery in Oosterbeek. Bij de 'Holland Spectacular'-reis werd er ook een bezoek gebracht aan Nijmegen.²⁰⁵ In 1991 werd er door de *Liverpool Echo* weer een advertentie geplaatst met een aanbod van een reis naar Nederland, tussen 26 april en 1 mei kon met een vijfdaagse reis naar Nederland maken voor 225 pond per persoon. Ook in deze tour was een volle dag naar Arnhem opgenomen.²⁰⁶ Aan dit soort advertenties en reizen is te zien dat de mislukte geallieerde Slag om Arnhem geworteld is binnen het Britse reistoerisme naar Nederland.

Ook in persoonlijke reacties geschreven naar kranten is te zien welke sporen Arnhem en Oosterbeek hebben nagelaten en hoe populair de plaatsen bij de mensen uit het Gemenebest waren. Een voorbeeld is dat na een vakantie naar Nederland de Ier Bill Enright een stuk plaatste in de Ierse krant *Wicklow People* op 27 september 1991. Tijdens zijn vakantie bezocht hij Arnhem: 'I had the opportunity to visit Arnhem, site of that famous battle in September 1944 (A Bridge Too Far).' En hij bezocht de militaire begraafplaats in Oosterbeek: 'The cemetery itself is a very moving sight and is

²⁰³ "Slag om Arnhem krijgt veel aandacht," *Trouw*.

²⁰⁴ "Hop over to Holland with Friendship Tours," *Coventry Evening Telegraph*, 26 maart 1971.

²⁰⁵ "Holland and the Bulbfields," *Liverpool Echo*, 26 januari 1988; "Holland Spectacular," *Liverpool Echo*, 9 september 1988; "Go Dutch," *Liverpool Echo*, 16 juli 1988.

²⁰⁶ "Visit Holland and the Bulbfields," *Liverpool Echo*, 11 februari 1991.

immaculately kept by the Commonwealth War Graves Commission.’ Enright beschreef dat hij stil stond bij een graf van iemand uit Wicklow en hij vroeg zich af of 47 jaar na dato iemand uit Wicklow zich nog iets herinnerde van deze soldaat en of er nog familie van de soldaat in leven was. Enright was een officier van de Irish Defence Forces en zou graag in contact komen met familie van de omgekomen soldaat.²⁰⁷

3.4.2 Battlefieldtours

Naast de gewone toeristische reizen naar Arnhem en Oosterbeek, werden er ook battlefieldtours georganiseerd naar Arnhem. Historici Jan Kolen, Rutger van Krieken en Maarten Wijdeveld beschreven in hun hoofdstuk ‘Topografie van de herinnering’ in *De dynamiek van herinnering* uit

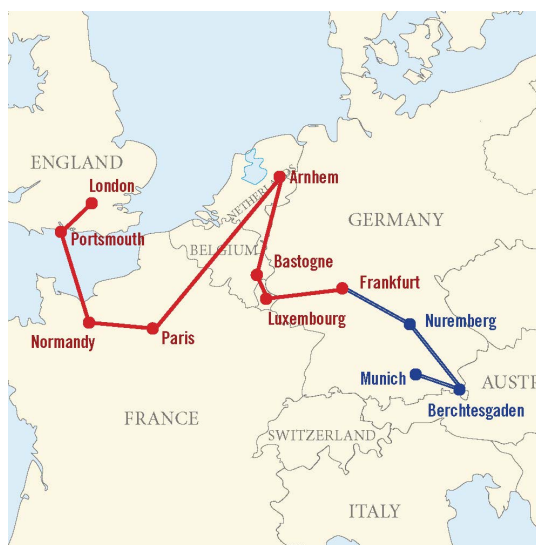

Fig. 6. De D-Day tot he Rhine tour georganiseerd vanaf eind jaren zeventig. Uit [Stephen Ambrose Historical Tours](#).

2009 dat de internationale toeristische reizen naar de omgeving van Arnhem een meer bescheiden rol innamen vergeleken met de reizen naar de stranden, steden en herdenkingsplekken in Normandië.²⁰⁸ Normandië vormde (en vormt) vaak het startpunt van een groot aantal internationale historische reizen. Kolen, Van Krieken en Wijdeveld komen met het voorbeeld van de Amerikaanse reis ‘D-Day to the Rhine’ tour.²⁰⁹ Deze D-Day to the Rhine tour werd voor het eerst georganiseerd eind jaren zeventig door de Amerikaanse historicus Stephen E. Ambrose.²¹⁰

Andere voorbeelden van battlefieldreizen die Kolen en Van Krieken in het hoofdstuk ‘Arnhem’ in *Een Open Zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren* noemen zijn de Arnhem Battlefield Tour en de Operation Market Garden Tour. Volgens Kolen en Van Krieken proberen de organisaties historisch geïnteresseerde toeristen in de voetsporen van de geallieerde troepen te leiden.²¹¹

²⁰⁷ Bill Enright, “Servicemen in Arnhem,” *Wicklow People*, 27 september 1991.

²⁰⁸ Kolen, Van Krieken en Wijdeveld, “Topografie van de herinnering,” 206.

²⁰⁹ Ibidem, 204.

²¹⁰ “D-Day to the Rhine,” Stephen Ambrose Historical Tours, geraadpleegd op 16 mei 2021, <https://stephenambrosetours.com/tour/band-of-brothers-tour/>.

²¹¹ Jan Kolen en Rutger van Krieken, “Arnhem,” in *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren*, onder redactie van Madelon de Keizer en Marije Plomp (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2010), 93.

3.4.3 Herinneringslandschap

Eind jaren negentig was de regio Arnhem omgebouwd tot een waar herinneringslandschap met meer dan tachtig officiële gedenkplaatsen en monumenten. De meeste monumenten verwijzen direct of indirect naar de geallieerde operatie Market Garden. Volgens historici Jan Kolen en Rutger van Krieken vormde dit herinneringslandschap een betekenisvol decor voor jaarlijks terugkerende herdenkingen met een internationale uitstraling.²¹² Die internationale uitstraling is kenmerkend voor de herdenking op de Airborne War Cemetery, waar jaarlijks honderden Britse en Poolse veteranen met hun familie en nabestaanden naar de Memorial Service in september komen.

Het gemeentebestuur van Renkum, waar Oosterbeek onder valt, besloot dat na de 50ste herdenking in 1994 niet meer mee te werken aan nieuwe oorlogsmonumenten op het grondgebied van de gemeente Renkum, toch bleven de monumenten ontstaan. Van Ginkel spreekt van een verdichting van de 'topografie van de herinnering' door het aantal toegenomen gedenktekens waarbij vaak ook weer aparte herdenkingsdiensten plaats vinden. Hetgeen wat Van Ginkel opvallend vindt, is dat het grootste deel van de gedenktekens in de omgeving van Arnhem verwijzen naar de militaire aspecten van de oorlog. Dat in tegenstelling tot een stad als Amsterdam, waarbij de gedenktekens juist niet-militair van karakter zijn en gericht zijn op vervolging, verzet en bevrijding. De gedenktekens in Rotterdam zijn weer vooral gericht op verwoesting en wederopbouw.²¹³ De gebeurtenissen die in de Tweede Wereldoorlog in Nederland hebben plaatsgevonden worden door de gedenktekens in een bepaalde regio gerepresenteerd en voor Oosterbeek is de militaire operatie Market Garden bepalend geweest.

De operatie werd pas echt bekend bij het grote publiek toen in 1977 de Hollywoodfilm *A Bridge Too Far* uitkwam.²¹⁴ In 1974 bracht de Amerikaanse schrijver Cornelius Ryan het boek uit, twee jaar later werd het boek verfilmd door regisseur Richard Attenborough. De films *Theirs is the Glory* werd in de zomer van 1945 opgenomen in Arnhem en Oosterbeek zelf, maar de film *A Bridge Too Far* werd opgenomen in Deventer, omdat de filmproducent dat meer vond lijken op het oude Arnhem dan Arnhem zelf.²¹⁵ De metafoor 'A Bridge Too Far' of 'een brug te ver' werd veel aangehaald in krantenberichten, omdat de Hollywood film zo ontzettend populair werd. *Trouw* plaatste bijvoorbeeld op 16 december 1988 de krantenkop 'Generaal-majoor Urquhart, symbool van brug te ver', naar aanleiding van het overlijden van Urquhart een week eerder op 13 december 1988.²¹⁶

²¹² Kolen en Rutger van Krieken, "Arnhem," 90.

²¹³ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 33-34.

²¹⁴ Kolen en Van Krieken, "Arnhem," 87.

²¹⁵ "45 jaar geleden startte de opname van A Bridge Too Far in 'sleepy Dutch town' Deventer," NOS, geraadpleegd op 16 mei 2021, <https://nos.nl/artikel/2378298-45-jaar-geleden-startte-de-opname-van-a-bridge-too-far-in-sleepy-dutch-town-deventer>.

²¹⁶ Huib Goudriaan, "Generaal-majoor Urquhart, symbool van 'brug te ver'," *Trouw*, 16 december 1988.

3.4 Krijgen de Polen steeds meer erkenning?

Niet alleen Britten hebben een rol gespeeld in de Slag om Arnhem in 1944. Honderden Polen van het Eerste Poolse Onafhankelijke Parachutistenbrigade onder leiding van generaal-majoor Sosakowski probeerden de Britse regimenten bij te staan om de Rijnbrug bij Arnhem te veroveren. De Poolse brigade werd op 21 september ingeschakeld om de First Airborne Division van generaal-majoor Urquhart te versterken die inmiddels in kritieke situatie zat in Oosterbeek. Op 21 september 1944 stegen 1560 militairen van de Eerste Poolse Onafhankelijke Parachutistenbrigade met 144 vliegtuigen op. Slechts 1002 Poolse soldaten konden worden gedropt en werden 'verwelkomt' met Duits machinegeweer- en mortiervuur. Tot drie uur in de middag van 23 september 1944 slaagden 52 Poolse para's naar de overkant van de Rijn te komen. Ook Driel, waar de andere Polen waren achter gebleven, lag onder Duits zwaar vuur.²¹⁷

Momenteel liggen er op de Airborne War Cemetery 79 Poolse soldaten begraven die de Britse geallieerde soldaten bijstonden tijdens de Slag om Arnhem. Er liggen Poolse soldaten tussen de Britse soldaten op de begraafplaats, zij vochten zij aan zij in Arnhem en Oosterbeek. Daarnaast liggen er Poolse soldaten aan de voorkant van de begraafplaats aan elke kant van de ingang begraven. Deze soldaten lagen eerst begraven in Driel, een dorpje ten zuiden van Oosterbeek gescheiden door de Rijn. In 1946 werden de stoffelijke overschotten overgebracht naar de militaire begraafplaats in Oosterbeek.²¹⁸

Trouw beschreef in 1979: 'Een van de hoogtepunten wordt verder de onthulling in de r.k. kerk te Driel van een gedenksteen met de namen van 94 gesneuvelde Polen, die deel uitmaakten van een leger dat eigenlijk tegen eigen wens in naar Nederland werd gestuurd omdat het zich had voorgesteld present te zullen zijn bij de bevrijding van Warschau.'²¹⁹ Daarnaast werd in 1979 voor het eerst melding gemaakt van de Poolse parachutisten brigade in het programmaboekje met de 'Orde van Dienst'.²²⁰ Het Poolse volkslied werd al vanaf 1945 gespeeld, naast het Nederlandse en Britse volkslied. Vanaf 1949 werd naast een Britse leider van de pelgrimage ook een Poolse leider aangewezen. In 1949 was dat generaal-majoor Sosabowski. Die leiders van de pelgrimage bleven elk jaar aangesteld tot de laatste officiële herdenkingsdienst in 1969. Bij de niet officiële herdenkingsdiensten in 1970 en 1971 waren er geen Britse als Poolse leider van de pelgrimage. Opvallend is dat de Britse leiders van de pelgrimage vanaf 1972 weer werden aangesteld, maar de Poolse niet. Dat gebeurde pas weer in 1984.²²¹

²¹⁷ "De Polen in Driel," Stichting Driel-Polen, geraadpleegd op 16 mei 2021, <https://www.driel-polen.nl/nl/historie/de-polen-driel/>.

²¹⁸ G.H. Maassen, "Poolse Oorlogsgraven Oosterbeek War Cemetery," Traces of War, geraadpleegd op 4 mei 2021, <https://www.tracesofwar.nl/sights/101325/Poolse-Oorlogsgraven-Oosterbeek-War-Cemetery.htm>.

²¹⁹ Van een onzer verslaggevers, "Slag om Arnhem krijgt veel aandacht," *Trouw*, 12 september 1979.

²²⁰ Van Aggelen, *Airborne Memorial Service*, 49.

²²¹ Ibidem, 208-211.

Midden in de Koude Oorlog was het voor sommige Poolse veteranen toch mogelijk geweest om de Memorial Service in september in Oosterbeek te bezoeken. Ook leefden veel Polen in ballingschap, omdat hun moederland na de oorlog onder regime van de Sovjet-Unie stond. Ook Sosabowski leefde na de Tweede Wereldoorlog de rest van zijn leven in ballingschap in Groot-Brittannië. Levend zou hij het vrije Polen nooit meemaken. Hij overleed in 1967 op 74-jarige leeftijd.²²² Zijn urn werd in hetzelfde jaar wel overgebracht naar Polen, waar hij met eer werd bijgezet op de militaire begraafplaats Powazk in Warschau.²²³

Sinds 1979 zorgde de Stichting Lest We Forget ervoor dat de in Polen woonachtige Poolse veteranen in de gelegenheid werden gesteld om de herdenking in Driel en Oosterbeek bij te wonen door hen financieel te ondersteunen.²²⁴ Volgens oud-burgemeester van Renkum (1986-2003) Jan Willem Verlinden was er enige rivaliteit tussen de Polen die (in ballingschap) in Groot-Brittannië leefden en de Poolse veteranen die in september vanuit het communistische Polen naar Arnhem, Oosterbeek en Driel kwamen. 'Ze keken elkaar niet eens aan,' vertelde Verlinden aan de schrijver Laurens van Aggelen voor het boek *Airborne Memorial Service*. Die rivaliteit verdween volgens Verlinden na het vallen van het IJzeren Gordijn in 1989 en daarna werden de Polen vertegenwoordigd door een aantal goede ambassadeurs en attachés.²²⁵

Dat de Polen steeds meer werden betrokken bij de Memorial Service blijkt uit de traditie van bloemenkinderen. In september 1994 kwamen er 3000 schoolkinderen uit Londen en het Poolse Lublin naar de Memorial Service op de Airborne War Cemetery om daar samen met de schoolkinderen uit Oosterbeek bij de graven bloemen te leggen.²²⁶

3.5 De allerlaatste grootschalige herdenking?

3.5.1 De allerlaatste keer in 1984?

"Aangenomen wordt dat deze herdenkingsdienst, die om de vijf jaar met extra veel ceremonieel is gehouden, de laatste zal zijn van deze omvang, omdat de veteranen thans al zo gevorderd in leeftijd zijn, dat het onwaarschijnlijk is dat zij over vijf jaar hier weer zullen komen," beschreef verslaghebber van *De Telegraaf* Van Loon in 1984.²²⁷ Dat laatste gold voor generaal-majoor Urquhart. In 1944 had hij op 42-jarige leeftijd de leiding over het First British Airborne Division in Arnhem en Oosterbeek die als taak hadden de Rijnbrug bij Arnhem te veroveren. Na de oorlog keerde hij meerdere keren naar Oosterbeek en Arnhem terug voor de herdenkingsdiensten. In de jaren 1945, 1946, 1952, 1953,

²²² Stichting Driel-Polen, "De Polen van Driel," Liberation Route, geraadpleegd op 6 mei 2021, <https://liberationroute.nl/media/1037352/lesbrief-driel.pdf>.

²²³ "Stanislaw Sosabowski," Stichting Driel-Polen, geraadpleegd op 28 juni 2021, <https://www.driel-polen.nl/nl/historie/sosabowski/>.

²²⁴ "Geschiedenis Stichting," Stichting Driel-Polen, geraadpleegd op 13 mei 2021, <https://www.driel-polen.nl/nl/stichting/geschiedenis/>.

²²⁵ Van Aggelen, *Airborne Memorial Service*, 112.

²²⁶ "Vrijheidsvuur blijft branden," *Nederlands dagblad: gereformeerd gezinsblad*, 20 september 1994.

²²⁷ H.F. van Loon, "Ontroerende herdenking van de Slag om Arnhem," *De Telegraaf*, 24 september 1984.

1954, 1957, 1960, 1964, 1969, 1974, 1979 en 1984 was Urquhart leider van de pelgrimage.²²⁸ In december 1988 overleed 'Roy' Urquhart op 87-jarige leeftijd.

Op 23 september 1984 vond de 40ste herdenking plaats die op grootste wijze werd herdacht. Onder de aanwezigen was er ook koninklijk bezoek aanwezig, namelijk koningin Beatrix met haar man prins Claus namens Nederland en prins Charles namens Groot-Brittannië. Naast Urquhart was er ander belangrijk militair bezoek, namelijk luitenant-kolonel John Frost (die in 1944 de brug bij Arnhem wist te bereiken) en Sir John Hackett (brigade-generaal en verantwoordelijk voor de luchtlandingen op 18 september 1944). Na de herdenking maakten koningin Beatrix en prins Charles samen een korte wandeling over de begraafplaats en gingen in gesprek met de veteranen. *De Telegraaf*: 'Alle blikken gingen naar Beatrix en Charles in zijn uniform van kolonel van het Parachutisten Regiment. Maar de werkelijke hoofdpersonen van de laatste grote herdenkingsdienst van de Slag om Arnhem waren de parachutisten zelf.'²²⁹

De dienst werd bijgewoond door honderden Britse en Poolse veteranen en verschillende ambassadeurs uit Groot-Brittannië, Polen, de Verenigde Staten, België, Canada en Nieuw-Zeeland. De kerkelijke dienst werd voorgegaan door een Anglicaanse geestelijke en twee predikanten en een pastoor uit Oosterbeek, waar dominee Bergkotte er dus één van was. De laatste officiële herdenking werd groots afgesloten door de 'lieveling van de strijdkrachten' Vera Lynn. Op 23 september woonde ongeveer dertigduizend mensen het openluchtconcert van Vera Lynn bij, waar zij haar bekende nummers als 'We'll Meet Again' ten gehore bracht op het bordes van het Airborne Museum in Oosterbeek en dat maakte volgens diverse kranten als het *Algemeen Dagblad* en het *Nieuwsblad van het Noorden* zichtbaar emoties los bij de veteranen.²³⁰

3.5.2 De allerlaatste keer in 1994?

"'Arnhem' voor het laatst massaal herdacht.'²³¹ Hoewel het nog de bedoeling zou zijn dat in 1984 de laatste grootschalige herdenking zou zijn, wisten de veteranen niet van ophouden en in 1994 verzamelden weer veel veteranen met familie zich in Arnhem en Oosterbeek. *Trouw* ging, net als veel andere kranten, ervan uit dat 1994 dan de laatste keer zou zijn dat er op grootschalige manier herdacht zou worden. Vijftig jaar herdenken van de Slag om Arnhem zou een mooi punt zijn om te stoppen. Veel veteranen hadden inmiddels een bejaarde leeftijd bereikt of waren al overleden.

Er werd op een grootste manier herdacht. Jeugd had een centrale rol in deze herdenking. Tussen 5 en 12 september arriveerden jongeren uit Rusland, Zuid-Afrika, de Verenigde Staten en

²²⁸ Van Aggelen, *Airborne Memorial Service*, 208-210.

²²⁹ Van Loon, "Ontroerende herdenking van de Slag om Arnhem," *De Telegraaf*.

²³⁰ "Tienduizenden herdenken de Slag om Arnhem," *Nieuwsblad van het Noorden*, 24 september 1984; Leon Vankan, "Iedereen staat stil bij Slag om Arnhem," *Algemeen Dagblad*, 24 september 1984.

²³¹ Huib Goudriaan, "'Arnhem' voor het laatst massaal herdacht," *Trouw*, 2 september 1994.

Slowakije om samen met de Arnhemse scholieren een muziektheaterprogramma op te voeren en te discussiëren over thema's als fascisme en racisme. Doordat de vijftigste herdenking de laatste zou zijn, namen de jongeren het vaandel over van de Airborne veteranen die in grote getalen naar Arnhem en Oosterbeek waren gekomen. Journalist Huib Goudriaan van *Trouw* citeerde op 2 september 1994 dr. P. Meulendijk, de voorzitter van de Stichting Airborne Herdenking: 'Voor deze jonge generatie, van ver na de oorlog, is het belangrijker jaarlijks stil te staan bij één gezamenlijk doel. Nooit meer oorlog, nooit meer fascisme, vrede en verdraagzaamheid is het doel'.²³²

In 1994 werd de metafoor 'Een brug te ver' veranderd in 'Een brug naar de toekomst'. De Engelse en Poolse veteranen die in 1944 gevochten hadden bij de brug die te ver bleek te zijn, kregen bij de herdenkingen in 1994 een herinneringsmedaille uitgereikt met het opschrift 'A Bridge to the future'.²³³ En de nadruk op de toekomst kwam nog eens naar voren in de toespraak van prins Charles: 'Whatever happens in the future, I feel confident that this annual service of commemoration will continue here for many years to come so that we and our children's children can give thanks for what you and your comrades did for us all.'²³⁴

Jitske Fennema betrok deze boodschap naar de veteranen die nog elk jaar naar Oosterbeek en Arnhem kwamen voor de herdenking. Op 30 april 1994 schreef zijn aan het *NRC Handelsblad* over het herdenken van de Tweede Wereldoorlog. Ze schreef: 'Zelf zijn de oud-militairen dankbaar dat de bevolking van Oosterbeek en omgeving hun de gelegenheid tot herdenken geeft. Velen van hen willen op het Airborne kerkhof in Oosterbeek worden begraven of willen dat hun as daar na hun dood wordt uitgestrooid'.²³⁵ Fennema reageerde op een eerder artikel van Harry van Wijnen. 'Zij die deze slag hebben overleefd zitten vol verwijten jegens hun bevelhebbers Montgomery, Urquhart of Hackett. Ze wisten dat ze werden misbruikt en ze zitten vol schuldgevoelens, omdat zij de Nederlandse bevolking wel wilden maar niet konden bevrijden van haar bezetters.' Ze beschreef dat de vele veteranen hebben moeten leren leven met het verleden, dat doen zij door elk jaar in september naar Nederland te komen om met elkaar te praten en te herdenken.²³⁶

Er bestaan strenge regels over het bijzetten van overleden veteranen op de Airborne begraafplaats. De Commonwealth War Graves Commission gedoogde het beleid wel, maar officieel mogen er alleen geallieerde en Poolse omgekomen soldaten worden begraven die omkwamen in de Tweede Wereldoorlog in de regio Oosterbeek en Arnhem. Doordat er in die omgeving zo hevig is gevochten en dat tot gevolg had dat er enorme hoeveelheden oorlogsmateriaal in de grond zat, kregen na de oorlog slechts enkele mensen toestemming om in het gebied te zoeken. 'Van

²³² Goudriaan, "'Arnhem' voor het laatst massaal herdacht," *Trouw*.

²³³ Ibidem.

²³⁴ "Prince speaks of heroism and sacrifice," *Dundee Courier*, 19 september 1994.

²³⁵ Jitske Fennema, "Herdenken 2," *NRC Handelsblad*, 30 april 1994.

²³⁶ Fennema, "Herdenken 2," *NRC Handelsblad*.

Buggenum en de gebroeders Timmerman behoren tot het selecte gezelschap dat in Oosterbeek en omgeving toestemming heeft van de plaatselijke autoriteiten om te zoeken naar restanten uit de Tweede Wereldoorlog.' Zij kunnen daarbij ook stoffelijke resten vinden van omgekomen soldaten. De Britse overheid schatte het aantal vermiste eigen soldaten op ongeveer 120, maar de Britse overheid ondernam zelf geen zoekacties meer. Mocht er toch iemand gevonden worden (misschien dankzij het speurwerk van deze 'erkende' speurders) dan zorgde de Britse ambassade in Den Haag ervoor dat de gevonden en geïdentificeerde soldaten een begrafenis kregen met militaire eer en werden bijgezet op de erebegraafplaatsen.²³⁷

Fig. 7. Bijzetten van de urn van Airborne veteraan Joseph Maguire. Uit Het Willem Tiemens Archief.

<https://airbornearnhem.nl/WillemTiemens/Airborne%20Kerkhof.htm>.

Toch werden regelmatig oud-strijders bijgezet op de Airborne War Cemetery, zoals in 1989. Veteraan Joseph Maquire had voor zijn overlijden de wens uitgesproken om te worden bijgezet bij zijn strijdkameraden. Toen hij op 63-jarige leeftijd overleed werd zijn wens ingewilligd. Het houten kistje met as werd bijgezet, maar zijn graf werd niet gemarkeerd, omdat het niet om de stoffelijke resten van gesneuvelden ging.²³⁸

3.5.3 De allerlaatste keer in 1999?

In 1999 werden de veteranen weer een stuk ouder, allen al bejaard. Steeds meer veteranen spraken de wens om na hun dood bijgezet te worden op de Airborne War Cemetery bij hun oude strijdmakkers. In september 1999 volgde *De Gelderlander* de Britse veteraan Fred Sampson, die sinds 1958 in Canada woonde en met lustrumjaren naar de herdenking kwam. Sampson: 'Ik heb mijn zuster gezegd dat mijn as na mijn dood in Oosterbeek verspreid moet worden.' Tijdens de 55ste herdenking liep Sampson de 'Farewell Parade', 'Natuurlijk zal ik ook de Farewell Parade lopen', vertelde hij.²³⁹

Deze Farewell Parade werd speciaal voor de veteranen georganiseerd. Het zou nu echt de laatste keer zijn dat de veteranen naar Arnhem en Oosterbeek zouden komen. 'Vooral bij de indrukwekkende eredienst op de begraafplaats in Oosterbeek en bij de Farewell Parade door de

²³⁷ Frans van Deijl, "De historische sensatie van de Slag om Arnhem," *Het Parool*, 12 april 1999.

²³⁸ Willem Tiemens, "Het Airborne kerkhof te Oosterbeek," Het Willem Tiemens Archief, geraadpleegd op 16 mei 2021, <https://airbornearnhem.nl/WillemTiemens/Airborne%20Kerkhof.htm>.

²³⁹ Albert Oost, "DE VETERAAN: Ik kom zeker terug om te herdenken," *De Gelderlander*, 20 september 1999.

Fig. 8. Geallieerde veteranen lopen de Farewell Parade in 1999. Uit de nieuwsbrief van de Vereniging Vrienden van het Airborne Museum. <https://vriendenairbornemuseum.nl/vvam-nieuwsbrief-76-oktober-1999/>.

gemeente Renkum liepen de emoties hoog op,' beschreef een verslaggever van *De Gelderlander* op 20 september 1999.²⁴⁰ De veteranen zaten echter niet op dit afscheid zaten te wachten, dat bleek wel uit een krantenkop van *Trouw* van 20 september 1999: 'De veteranen willen helemaal geen afscheid nemen.'

Verslaggever George Marlet van *Trouw* beschreef dat net als bij de vijftigste herdenking de veteranen

helemaal niets moesten weten van het stoppen van de pelgrimages. De Nederlandse organisatoren benadrukten dat de Airborne herdenking in afgeslankte vorm zou blijven doorgaan. Er was al overeengekomen dat Britse en Nederlandse parachutisten in 2000 boven de Ginkelse Heide zouden springen.²⁴¹

3.6 Conclusie

3.5.1 De organisatie van de rituelen tussen 1970 tot en met 1999

In deze tijdperiode, en met name in de jaren zeventig, werd de Memorial Service gekenmerkt door invloeden van buitenaf. Een van de belangrijkste organisaties die een stempel weet te drukken was de organisatie Pax Christi. Tussen 1970 en 1977 waren er geen bloemenkinderen aanwezig tijdens de Memorial Service. Dat zal deels te wijden zijn aan het feit dat er in 1970 en 1971 geen officiële herdenkingen waren. De bloemenkinderen waren een belangrijk onderdeel van de officiële Memorial Service. Opvallender is echter wanneer er weer werd besloten om te starten met de officiële herdenking in 1972 dat de bloemenkinderen geen deel uitmaakte aan de Memorial Service. Hoewel de beschikbare kranten er niet overspreken, konden beide geïnterviewde personen Jan Loos en Kitty Brongers bevestigen dat het om de vredesorganisatie Pax Christi ging. Pax Christi protesteerde in de jaren zeventig tegen kernwapens en zij waren tegen militair ingrijpen en militaire vereringen. Deze internationale gedachte werd dus doorgedrukt op de lokale Memorial Service in Oosterbeek, waarbij

²⁴⁰ "Emotionele herdenking van Slag in Ede en Oosterbeek," *De Gelderlander*, 20 september 1999.

²⁴¹ George Marlet, "De veteranen willen helemaal geen afscheid nemen," *Trouw*, 20 september 1999.

er veel militair ceremonieel werd uitgedragen. De complete Memorial Service kon Pax Christi niet beïnvloeden, want de andere elementen bleven doorgang vinden.

Een ander opvallend element dat vooral de berichtgeving over de Slag om Arnhem en de Memorial Service beïnvloedde was de in de jaren zeventig uitgekomen boek en de film *A Bridge Too Far*. Dit verhaal over de operatie Market Garden zorgde voor een nieuw metafoor. De titel van het boek en de film werden door zowel Nederlandse als enkele Britse media gebruikt om de Slag om Arnhem te beschrijven, in menig krantenkop stond de metafoor 'a bridge too far' of 'een brug te ver'. Hoewel 'een brug te ver' juist de mislukking van de slag kenmerkte, werd de metafoor tijdens toespraken op de Airborne begraafplaats juist aangehaald om de verbinding tussen de Britten en de Nederlanders aan te halen. De metafoor werd ook gebruikt in Britse (battlefield)reizen naar Arnhem.

In de Nederlandse en Britse berichtgeving werd vaak gesproken over de Britse veteranen en in mindere mate werden ook de Poolse veteranen aangehaald. Zo werd er pas vanaf 1979 melding gemaakt van de Poolse parachutisten brigade in het programmaboekje van de Memorial Service. Vanaf 1945 werd er een Britse leider (een veteraan) aangewezen voor de Memorial Service. Vanaf 1949 kwam daar een Poolse leider bij. Opvallend was dat de Britse leiders van de pelgrimage vanaf 1972 weer werden aangesteld, maar de Poolse niet. Dat gebeurde pas weer in 1984. Een reden hiervoor kon zijn dat tijdens de Koude Oorlog het moeilijk was voor Poolse veteranen de Memorial Service bij te wonen. Veel Poolse veteranen leefden in ballingschap in bijvoorbeeld Groot-Brittannië, omdat zij niet mochten terugkeren in Polen. Maar het was niet onmogelijk voor de Poolse veteranen, in ballingschap of in Polen, naar de Memorial Service te komen.

3.5.2 De verhouding tussen de verschillende actoren tussen 1970 tot en met 1999

De belangrijkste actoren in deze tijdperioden zijn het Algemeen Airborne Comité die in 1972 weer begon met de officiële pelgrimages. Daarin werden zij vanaf 1978 geholpen door de nieuwe organisatie Lest We Forget. Deze stichting adverteerde in lokale kranten om een oproep te doen voor gastgezinnen voor Britse pelgrims, zodat deze daar konden logeren tijdens de herdenkingsactiviteiten rondom de Slag om Arnhem. De dienst werd vanaf 1970 tot en met 1975 uitgevoerd door de heren Van Lerven en Rudolphie. Van 1975 tot en met 1984 leidde Rudolphie de dienst alleen. Vanaf 1984 werd hij geassisteerd door luitenant-kolonel Gerrit Pijpers, die het stokje in 1994 overnam. Deze heren werden aangesteld door het Airborne Forces Security Fund, de auspiciën van de Memorial Service.

Vanaf 1992 kwam daar de Stichting Airborne Herdenkingen bij. Verschillende organisaties en gemeenten die betrokken waren bij de herdenkingen omtrent de Slag om Arnhem werden vertegenwoordigd in deze stichting. De SAH zorgde ervoor dat de voorheen concurrerende

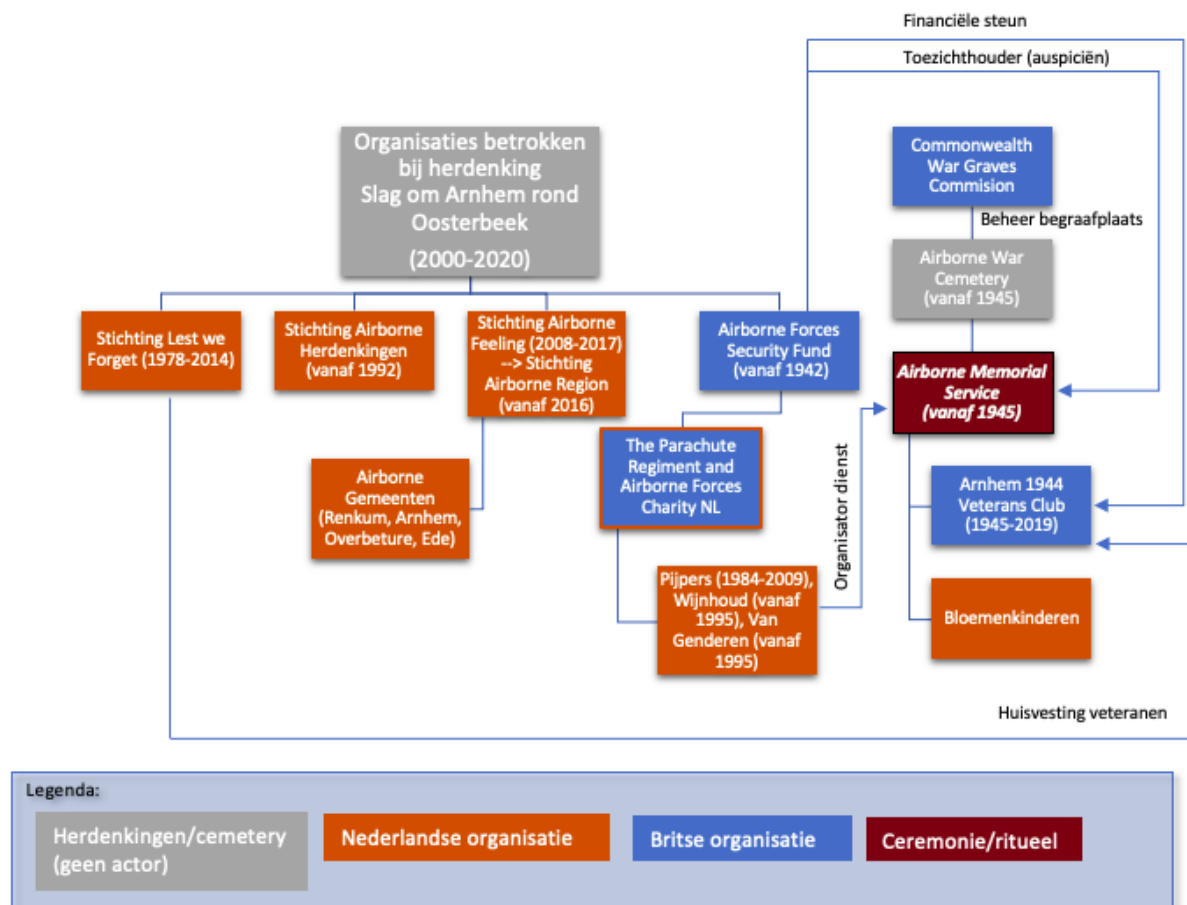
organisaties bij de herdenking van de Slag om Arnhem vanaf 1992 de handen ineensloegen, om een programma te ontwikkelen dat goed op elkaar was afgestemd.

Opvallend is dat de stichtingen met elkaar in gesprek gingen om de pelgrimage naar Arnhem te beëindigen of in ieder geval nog een laatste keer een grootschalige herdenking te organiseren voor de Britse en Poolse veteranen. De eerste keer dat zij dat besluiten in 1984, maar de veteranen bleven in 1985 weer terugkeren naar Oosterbeek en Arnhem. Daarna werd 1994 als moment gekozen om een laatste grootschalige herdenking te organiseren, een jaar later keerde de veteranen weer terug. In 1999 moest met een Farewell Parade dan echt de allerlaatste grootschalige herdenking omtrent de Slag om Arnhem georganiseerd worden. In het volgende hoofdstuk is te lezen dat de veteranen in 2000 wederom terugkeren naar Oosterbeek en Arnhem. Opvallend is dus na de bevrijding het initiatief van het organiseren van een herdenking begon aan lokale Nederlandse kant (de Nederlandse Oorlogsgraven Stichting en de Airborne Comités) met het organiseren met een herdenking en dat ook weer de lokale Nederlandse kant (Stichting Airborne Herdenkingen) de herdenkingen wilden stoppen. Hoewel de Nederlandse actoren zeer belangrijk waren voor het organiseren van de herdenkingen, drukten de Britse veteranen een grotere stempel op de herdenking, want zonder hen, geen herdenking.

Hoofdstuk 4: Een nieuwe tijd aangebroken? 2000 - 2020

4.1 Inleiding

4.1.1 Overzicht actoren Airborne Memorial

4.1.2 Introductie op het hoofdstuk

In dit hoofdstuk wordt de laatste tijdsperiode besproken vanaf 2000 tot de laatste grote herdenking in 2019. De herdenking in 2020 kon slechts in beperkte mate doorgang vinden, vanwege de coronacrisis die begin maart 2020 in Nederland uitbrak. De lustrumjaren die besproken worden in dit hoofdstuk zijn de jaren 2004, 2009 en 2019, aangevuld met herdenkingen uit 2005 en 2008. De thesis wordt afgesloten met het herdenkingsjaar 2020. Deze is bijzonder, omdat er voor het eerst in 76 jaar geen veteranen, bezoekers en bloemenkinderen op de begraafplaats waren, vanwege de coronacrisis. Eén bloemenkind legde toen symbolisch een bloem voor alle omgekomen soldaten. Zal de herdenking tijdens de coronacrisis de standaard worden of zullen er weer veteranen, familieleden en nabestaanden terugkeren in 2021 wanneer dat weer mogelijk is?

4.2 Een traditionele Memorial Service tussen moderne herdenkingen

4.2.1 Van herdenken naar het vieren van vrijheid

Het lijkt alsof de Memorial Service in Oosterbeek door de jaren heen amper veranderde, terwijl er op nationaal gebied veel veranderde in de herinneringscultuur. Zo werden punten als samen herdenken, vrijheid en racisme belangrijke thema's in de huidige nationale herdenkingen. Ook de Airborne herdenkingen stonden vanaf eind jaren negentig niet alleen maar meer in het teken van herdenken, ook het vieren van de vrijheid was een aspect dat bij de zestigste herdenking in 2004 meer aandacht moest krijgen.

Zo werden er vanaf 2004 allerlei elementen toegevoegd aan de herdenkingen van de Slag om Arnhem. Het initiatief ontstond bij toenmalig burgemeester van Renkum (2003-2007) Piet Bruinooge: 'Maar ik wilde er graag iets aan toevoegen. Van herdenken naar vieren, dat is eigenlijk het motto,' vertelde hij aan *De Gelderlander* in mei 2004. Begin 2004 opperde Bruinooge het idee meer te willen doen rond de traditionele Airborne herdenking in Oosterbeek, zonder het plechtige karakter aan te tasten van de herdenkingen zelf.²⁴²

Dat het plechtige en traditionele karakter gewaarborgd bleef, was goed terug te zien aan de herdenking in 2004. Na zestig jaar herdenken waren de vaste onderdelen nog steeds onaangetast. De geestelijken hielden een toespraak en er werden Bijbelse liederen gezongen, zoals Gezang 392. Het gezang weergalmde volgens verslaggever Rik Nijland van *De Volkskrant* 'tweetalig tussen de eiken van de Airborne Begraafplaats net buiten Oosterbeek.' 'Blijf mij nabij, wanneer het duister daalt' en 'de nacht valt in, waarin geen licht meer straalt' zongen de Nederlanders. De Engelsen zongen hun Hymn 27. Nijland bevestigde dat de herdenking op de begraafplaats volgens een vast, al tientallen malen herhaald, protocol verliep.²⁴³

De Stichting Airborne Herdenkingen had benadrukt dat de zestigste herdenking van de Slag om Arnhem wederom de laatste grote bijeenkomst met de Britse en Poolse veteranen zou zijn, omdat het voor de veteranen echt te zwaar werd om de herdenking bij te wonen. Dat bericht had ook *De Goudsche Courant* bereikt, die daar verslag van deed.²⁴⁴ Uiteraard bleek 2004 niet de laatste grootschalige herdenking te zijn. Inmiddels is het wel duidelijk dat de veteranen blijven herdenken in Arnhem en Oosterbeek tot er geen van hen meer over is.

Veteraan Sandy Cortmann bevestigde dat nog maar eens. Voor het eerst sinds 1944 keerde hij in 2019 terug in Oosterbeek en Arnhem, waar hij de show stal door op 96-jarige leeftijd een parachutesprong te maken boven de Ginkelse Heide. Iets dat hij 75 jaar eerder zwaarbepakt ook had

²⁴² Eric Wijnacker, "Slotconcert a la Night of the Proms," *De Gelderlander*, 28 mei 2004.

²⁴³ Rik Nijland, "Voor elk graf een kind met bloemen; Bloemenhulde basisschoolleerlingen voor veteranen hoogtepunt van herdenking Market-Garden," *De Volkskrant*, 20 september 2004.

²⁴⁴ "Nog eenmaal over de brug, nu in de rolstoel," *Goudsche courant*, 17 september 2004.

gedaan. Een jaar later overleed hij in zijn woonplaats in het Schotse Aberdeen.²⁴⁵ Voor Cortmann was het weerzien met Arnhem en Oosterbeek niet alleen spektakel. Op de Airborne War Cemetery was hij diepgeraakt door het bezoek aan het graf van zijn kameraad Gordon Matthew die de Slag om Arnhem niet overleefde. 'Hé vriend, ik kom even op bezoek. Ik zal je nooit vergeten, Gordon. Ik zou zo graag zijn hand willen schudden. [...] Maar hier is hij veilig nu.'²⁴⁶

4.2.2 Stichtingen komen en stichtingen gaan

Het lijkt erop dat in de loop van het nieuwe decennium vele nieuwe organisaties, stichtingen en initiatieven ontstonden die zich inzetten tijdens de herdenking van de Slag om Arnhem en floreerden naast de al bestaande organisaties.

Het initiatief 'Airborne Feelings' ontstond in 2008 in Ede als een netwerkorganisatie voor gemeenten, organisaties, particulieren en bedrijven die in de maand september activiteiten wilden organiseren in relatie tot de Slag om Arnhem, omdat er behoefte was aan een platform voor de vele werkgroepen en organisaties.²⁴⁷ De stichting behorende bij Airborne Feelings werd in 2012 opgericht, omdat de stichting zelf vond dat er geen duidelijke communicatie was tussen de vier Airborne gemeente (Renkum, Arnhem, Overbetuwe en Ede). Ook wilde de stichting het toerisme naar het gebied versterken. Stichting Airborne Feelings sprak de wens uit om in de nabije toekomst nog meer met andere organisaties samen te werken, door bijvoorbeeld één platform te realiseren door Stichting Airborne Herdenkingen en Stichting Airborne Feelings te fuseren.²⁴⁸ Dat is niet gelukt, want in 2017 stopte de stichting met haar werkzaamheden. Stichting Airborne Feelings was vanaf 2004 samen met MDH Uitgeverij verantwoordelijk voor het uitgeven van de Airborne-kranten, waarbij Stichting Airborne Feelings voor de redactie zorgde.²⁴⁹ In 2017 werden de verantwoordelijkheden overgedragen aan het in 2016 opgerichte Airborne Region. De stichting Airborne Feelings had hun doel bereikt door de communicatie over de herdenking van de Slag om Arnhem tussen de vier Airborne gemeenten sterk te verbeteren. De vier Airborne gemeenten hadden besloten de overkoepelende marketing en communicatie zelf te gaan doen, waardoor er een overlap ontstond met Airborne Feelings.²⁵⁰ Airborne Region kwam tot stand met een plan van de burgemeesters van de vier Airborne gemeenten die samen met de provincie Gelderland en het vfonds (Nationaal Fonds voor Vrede, Vrijheid en Veteranenzorg) een intentieverklaring hadden getekend om beter en intensiever met elkaar samen te werken om het verhaal rond de Slag om

²⁴⁵ Janko van Sloten, "Veteraan Sandy Cortmann (97) die de show stal is overleden," *De Gelderlander*, 24 mei 2020.

²⁴⁶ Omroep Gelderland, "Veteraan Sandy bezoekt zijn gesneuvelde vriend Gordon: 'hier is hij veilig' - 75 jaar vrijheid," Youtube, geraadpleegd op 22 mei 2021, https://www.youtube.com/watch?v=6Xgn_gLtidw.

²⁴⁷ "De Stichting Airborne Feelings," WO2GLD, geraadpleegd op 23 mei 2021, <https://wo2gld.nl/de-stichting-airborne-feelings>.

²⁴⁸ Wouter de Clercq, "Slag om Arnhem levend houden," SlidePlayer, geraadpleegd op 20 juni 2021, <https://slideplayer.nl/slide/12290310/>.

²⁴⁹ "Airborne Feelings," MDH Uitgeverij, geraadpleegd op 23 mei 2021, <https://www.mdh-uitgeverij.nl/referenties/airborne/>.

²⁵⁰ "Volgend jaar houdt de stichting Airborne Feelings op de bestaan," *Renkum.nieuws.nl*, 8 juni 2017, <https://renkum.nieuws.nl/nieuws/22576/volgend-jaar-houdt-stichting-airborne-feelings-op-bestaan/>.

Arnhem bekend te maken in binnen- en buitenland. Airborne Region moest een herkenbare en complete Airborne-agenda realiseren die beter zichtbaar en beter vindbaar was voor de inwoners en de bezoekers van de regio.²⁵¹

Voor 70 jaar Market Garden nam in 2014 de gemeente Arnhem het initiatief een publieksherdenking op te richten, namelijk de Bridge to Liberation. Deze stichting had zichzelf het doel gesteld om op een nieuwe manier en met een breed publiek stil te staan bij de impact van de Slag om Arnhem. De stichting organiseerde jaarlijks een multimediaal publiekprogramma bij de John Frostbrug in Arnhem. Zij richtten zich vooral op nieuwe generaties die nieuwe behoeften met zich meebrengen.²⁵² Op de derde vrijdag van september organiseerde de stichting een beleving met muziek, special effects, films en dans.²⁵³

Waar een nieuwe organisatie in 2014 werd opgericht, moest een andere organisatie noodgedwongen stoppen. In een brief naar andere Airborne organisaties deelde Stichting Lest We Forget mede dat zij de organisatie moesten opheffen, vanwege de weinige veteranen die nog in staat zouden zijn naar Oosterbeek en Arnhem te komen. De stichting zorgde vanaf 1978 ervoor dat de veteranen bij gastgezinnen werden ondergebracht.²⁵⁴

4.3 Gelijkwaardigheid en vergevingsgezindheid als waarden voor de toekomst

4.3.1 De erkenning die de Poolse soldaten verdienen

Tijdens de zestigste herdenking in 2004 op de Airborne begraafplaats deed *De Volkskrant* verslag van de herdenking. Veel Poolse soldaten lagen apart begraven op de begraafplaats, namelijk naast de ingang. Volgens de journalist Rik Nijland van *De Volkskrant* was dat een gevolg van de Koude Oorlog. In 1946 werden de stoffelijke overschotten vanuit Driel overgeplaatst naar Polen, maar de communistische autoriteiten hielden het transport bij de grens tegen. De omgekomen soldaten waren niet meer welkom in hun vaderland, omdat ze in de oorlog aan Britse kant hadden gevochten.²⁵⁵ Dat maakte het verhaal van de Poolse parachutisten die dienden bij Arnhem een beladen en ontluisterend verhaal. Ze kregen de schuld van de mislukking van de Slag om Arnhem in hun schoenen geschoven door de Engelsen en de gestorven soldaten konden niet terug naar Polen, omdat ze juist met die Engelsen hadden gevochten.

²⁵¹ "Vier gemeenten naar één Airborne Region: Beter zichtbaar en vindbaar," *Renkum.nieuws.nl*, 13 oktober 2018, <https://renkum.nieuws.nl/1940-1945/42197/vier-gemeenten-naar-een-airborne-region-beter-zichtbaar-en-vindbaar/>.

²⁵² "Wat we doen," Bridge to Liberation, geraadpleegd 23 mei 2021, <https://bridgetoliberation.nl/2021-wat-we-doen/>.

²⁵³ "Bridge to Liberation," Omroep Gelderland, geraadpleegd op 23 mei 2021, <https://www.omroep gelderland.nl/bridge-to-liberation>.

²⁵⁴ Lydia Hendriksen-Verweij, "Stichting Lest we forget," geraadpleegd op 21 juni 2021, <https://www.airbornebeer.com/wp-content/uploads/2017/11/bedankslwf.pdf>.

²⁵⁵ Nijland, "Voor elk graf een kind met bloemen; Bloemenhulde basisschoolleerlingen voor veteranen hoogtepunt van herdenking Market-Garden."

Koningin Wilhelmina drong al na de bevrijding aan op het onderscheiden van de Poolse parachutisten, maar dat gebeurde niet. De Arnhemmer Andries Hoekstra pleitte op zijn website margetgarden.com al lang voor een fatsoenlijke onderscheiding voor de Poolse generaal-majoor Sosabowski en de andere Poolse parachutisten. De Nederlandse ambassadeur in Polen had wel al een aantal penningen uitgereikt uit naam van een particuliere instelling. Hoekstra vond dat een mooi gebaar, maar niet genoeg. 'De Amerikanen hebben voor zulk soort dingen een passende naam; een Mickey Mouse Medal.'²⁵⁶

Op 9 december 2005 werd dan eindelijk het besluit genomen door de Nederlandse regering waarbij de Eerste Poolse Onafhankelijke Parachutisten Brigade eerherstel kreeg voor de daden van moed, beleid en trouw tijdens de Slag om Arnhem in september 1944. Een jaar later in 2006 werd generaal-majoor Sosabowski postuum onderscheiden met de Bronzen Leeuw en de Eerste Poolse Onafhankelijke Parachutistenbrigade kreeg de Militaire Willems-Orde als onderscheiding toegekend.²⁵⁷

In 2014 bracht de kleinzoon van generaal-majoor Sosabowski een bezoek aan het Airborne Museum om de medaille van de Bronzen Leeuw te dragen bij de herdenking voor de Poolse brigade in Driel op 20 september 2014. De Bronzen Leeuw van zijn opa werd door familie Sosabowski aan het Airborne museum geschonken.

Na het eerherstel van de Polen in 2005 kwamen er meer hoogwaardigheidsbekleders naar de Poolse herdenkingen in Driel. In 2009 bezocht toenmalig minister-president Balkenende en zijn Poolse collega Tusk op 19 september de herdenking in Driel. Balkenende gaf de voorkeur voor de herdenking in Driel, want de minister van Defensie bezocht de herdenking op de Airborne begraafplaats.²⁵⁸ Tijdens die herdenking in 2014 in Driel was koning Willem-Alexander aanwezig om een krans te leggen bij het monument van de Eerste Poolse Onafhankelijke Parachutisten Brigade. Ook waren minister-president Rutte en de Poolse president Komorowski aanwezig.²⁵⁹ De koning en minister-president waren niet aanwezig bij de herdenking op de begraafplaats in Oosterbeek. En in 2019 bezocht de prins Charles de Poolse herdenking in Driel.²⁶⁰

²⁵⁶ "Mickey Mouse," *De Gelderlander*, 20 september 2004.

²⁵⁷ Stichting Driel-Polen, "De Polen van Driel," Liberation Route, geraadpleegd op 6 mei 2021, <https://liberationroute.nl/media/1037352/lesbrief-driel.pdf>.

²⁵⁸ ANP, "Balkenende naar herdenking Market Garden," *Trouw*, 27 augustus 2009.

²⁵⁹ "VVAM Airborne Magazine Vol.1 nr.3 2014," Vereniging Vrienden van het Airborne Museum, geraadpleegd op 21 mei 2021, <https://vriendenairbornemuseum.nl/vvam-airborne-magazine-3-2014/>.

²⁶⁰ The Prince of Wales and The Duchess of Cornwall (@ClarenceHouse), "In Driel, The Prince of Wales attends a service for the 1st Polish Independent Parachute Brigade," Twitter, 20 september 2019, <https://www.royal.uk/prince-wales-attends-commemorations-75th-anniversary-battle-arnhem>.

4.3.2 De Duitsers betrekken bij de herdenking blijkt nog altijd een brug te ver

Eind jaren negentig werd de metafoor van 'Een brug te ver' getransformeerd naar 'Een brug naar de toekomst'. Maar of Duitsers deze brug ook mochten betreden, bleek nog steeds een gevoelige kwestie. In 2004 werd er een serieuze poging gedaan door voormalig voorzitter Sophie Lambrechtsen-Ter Horst (dochter oud waarnemend burgemeester Jan ter Horst) van Stichting War Requiem - Bridge to the Future. *De Gelderlander* deed verslag:

'De tijd is daar dat Duitsers welkom moeten zijn. Ik ken ook veteranen die het daar moeilijk mee hebben. Ik ben de laatste die hen wil kwetsen. Maar anderzijds moeten we ook werken aan vergeving. Ook voor veteranen is het belangrijk te weten dat aan vergeving wordt gewerkt. Zonder vergeving is er namelijk geen vrijheid'. Accentverlegging in de herdenking kan dit proces stimuleren, vindt Lambrechtsen-Ter Horst. 'Tot nu toe was de pelgrimage vooral het bezoeken van de begraafplaats. Wij willen er aan werken dat de pelgrimage richting toekomst gaat, om een brug te slaan naar die toekomst.'²⁶¹

De Stichting War Requiem - Bridge to the Future had als doel bewustwording op het gebied van oorlog, vrede en vrijheid te stimuleren. Vanuit de herinnering aan de Slag om Arnhem probeerden zij een brug te slaan naar de toekomst.²⁶² Voormalig voorzitter, initiatiefnemer en beschermvrouw Lambrechtsen-Ter Horst had de Slag om Arnhem aan den lijve ondervonden. Het huis van de familie Ter Horst stond vlak bij de Oude Kerk aan de Benedendorpsweg in Oosterbeek en tijdens de zware gevechten van 1944 belandde het huis binnen de zogeheten perimeter. Steeds meer gewonde Britse soldaten werden in het huis van familie Ter Horst opgevangen en verzorgd. De moeder van Lambrechtsen-Ter Horst (Kate ter Horst) verzorgde naast vijf kleine kinderen ook veel Britse soldaten.²⁶³

Rond 2001 vond Lambrechtsen-Ter Horst dat de herdenkingen, afgezien van de preek op het kerkhof, een aaneenschakeling van formele momenten waren en daar wilde zij een inhoudelijk element aan toevoegen, waardoor de Stichting War Requiem - Bridge to the Future tot stand kwam. De stichting nodigde elk jaar drie sprekers uit; één spirituele spreker, één politieke spreker en één militaire spreker. Omdat dat volgens Lambrechtsen-Ter Horst de niveaus waren waarop er herdacht moest worden.²⁶⁴ In 2004 organiseerde de stichting een symposium over hedendaagse oorlogen in de wereld. Arnhem moest dienen als centrum, vanwege de eigen oorlogsgeschiedenis. En in dat

²⁶¹ Erik Louwes, "De geallieerden hebben ook de Duitsers bevrijd," *De Gelderlander*, 18 september 2004.

²⁶² "Over ons," Bridge to the Future, geraadpleegd op 21 mei 2021, <https://bridgetothefuture.nl/algemeen/>.

²⁶³ Hans Molier, "Huize Ter Horst," *Traces of War*, geraadpleegd op 21 mei 2021, <https://www.tracesofwar.nl/sights/354/Huize-Ter-Horst.htm>.

²⁶⁴ "Over ons," Bridge to the Future.

centrum moest er volgens de stichting ook ruimte zijn voor Duitsers.²⁶⁵ Toch lukte het niet om tijdens de herdenking op de begraafplaats hun doelstellingen te realiseren. Dit zal deels te maken hebben dat stichting War Requiem - Bridge to the Future geen directe organisator was van de herdenking op de begraafplaats.

‘De burgemeesters van vier Duitse steden die deze dagen voor het eerst de Airborne-herdenkingen bijwonen, zullen geen kransen leggen of toespraken houden.’²⁶⁶ Na 61 jaar na de Slag om Arnhem was er dan aanwezigheid van Duitse autoriteiten tijdens de herdenking op de begraafplaats en deze aanwezigheid van Duitsers in 2005 bleek nog steeds een uitermate gevoelige kwestie. Het *Reformatorisch Dagblad* deed verslag van de aanwezigheid van vier Duitse burgemeester bij de Memorial Service. De herdenking van de Slag om Arnhem in Oosterbeek en Arnhem was de laatste grote Market Garden herdenking in Nederland waarbij Duitse afgevaardigden nog niet welkom waren. In 2005 wilden de burgemeesters van de Airborne gemeenten daar verandering in brengen door de burgemeesters van hun Duitse zustersteden Dachau, Gera, Usingen en Züllich uit te nodigen. Toenmalig burgemeester Krikke van Arnhem (2001-2013) vond dat het een stap was om ‘het vijandbeeld te overwinnen’.²⁶⁷ Ook de toenmalig burgemeester van Renkum Bruinoog was het eens met dit motto. In het bovenstaande stuk werd al duidelijk dat hij elementen wilde toevoegen aan de Airborne herdenking. Dat die elementen op een heel breed terrein waren, bleek in het verslag in het *Reformatorisch Nieuwsblad*, waarin hij het volgende vertelde: ‘We gaan toe naar een andere invulling van de Airborne-herdenkingen. Daar kan voor Duitsers een plaats zijn. [...] Zo kunnen we een brug slaan naar de toekomst.’²⁶⁸

Een jaar ervoor, bij de zestigste herdenking in 2004, waren er bij de Britse veteranen geen bezwaren tegen Duitse aanwezigheid, meldde de woordvoerder van Stichting Airborne Herdenkingen Jos Rouwen aan het *Reformatorisch Dagblad*. Toch waren er geen Duitsers aanwezig in 2004, terwijl bij de grootschalige herdenking van D-Day in Normandië dat wel het geval was.²⁶⁹

Toen in september 2008 Airborne veteraan Bill Fulton werd bijgezet op de Airborne War Cemetery in Oosterbeek werd er een krans gelegd door voormalig Waffen SS soldaat Horst Weber.²⁷⁰ Horst Weber was tijdens de slag om Arnhem 18 jaar en vocht voor de Waffen SS tegen de Britse parachutisten brigade bij de Rijnbrug in Arnhem.²⁷¹ De Slag om Arnhem was de laatste grootschalige overwinning voor de Duitsers. Per toeval lagen in de buurt van Arnhem twee Waffen-SS pantserdivisies, waarvan Weber onderdeel was. In zowel het boek *Airborne Memorial Service* van

²⁶⁵ Erik Louwes, “De geallieerden hebben ook de Duitsers bevrijd.”

²⁶⁶ “Duitse burgemeesters leggen geen kransen,” *Reformatorisch Dagblad*, 17 september 2009.

²⁶⁷ “Duitse burgemeesters leggen geen kransen,” *Reformatorisch Dagblad*.

²⁶⁸ Riekelt Pasterkamp, “Zolang het kan, blijf ik terugkomen,” *Reformatorisch Dagblad*, 17 september 2004.

²⁶⁹ Pasterkamp, “Zolang het kan, blijf ik terugkomen,” *Reformatorisch Dagblad*.

²⁷⁰ Van Aggelen, *Airborne Memorial Service*, 84.

²⁷¹ “Een Duits boekje bij as Fulton,” *De Gelderlander*, 20 september 2008.

Van Aggelen als in *De Gelderlander* stond niet vermeld of Horst Weber welkom was tijdens de Memorial Service, maar waarschijnlijk was dit niet het geval.

In 2009 interviewde Van Aggelen voor zijn boek allerlei mensen die een band hadden met de Memorial Service. Zo ook de oud-burgemeester van Renkum Jean Paul Gebben, die in 2007 burgemeester werd van de gemeente Renkum. Hij was de eerste burgemeester van Renkum die de oorlog zelf niet had meegemaakt.²⁷² Of het wenselijk zou zijn om in de toekomst Duitsers uit te nodigen voor de herdenkingsdienst, werd uit het interview in 2009 niet duidelijk. Gebben vond dat de Britten dat moesten beslissen. 'Ik denk dat ze dan allereerst in een passieve rol aanwezig zouden kunnen zijn. Ze ook meteen een krans laten leggen, zou misschien nog te veel mensen tegen het hoofd stoten.'²⁷³

Oud-burgemeester van Renkum Jan Willem Verlinden probeerde tijdens zijn ambtsperiode Duitsers te betrekken bij de herdenkingen in Oosterbeek, maar de aanwezigheid van Duitsers in Oosterbeek bleek een gevoelige kwestie. 'Zo heb ik indertijd de toenmalige Duitse ambassadeur Otto von der Gablentz gevraagd om [...] aanwezig te zijn tijdens de Memorial Service. Omdat hij toen net werd overgeplaatst is dat er uiteindelijk niet van gekomen. Daarna is het contact met de Duitsers helaas wat verwaterd.'²⁷⁴ Verlinden gaf als reden dat het kon liggen aan de aanwezigheid van de beruchte SS-divisie in Nederland dat er nog geen Duitsers bij de Memorial Service waren. 'Anderzijds kun je je natuurlijk afvragen welk recht we hebben om de Duitsers te willen weren tijdens herdenkingen.'²⁷⁵

Toch bleven de initiatieven uit en bleek 'Duits eerbetoon driekwart eeuw na oorlog nog altijd brug te ver voor Airborne Begraafplaats,' kopte *De Gelderlander* in september 2019.²⁷⁶ Volgens journalist Harry van der Ploeg werd ieder jaar de kwestie opnieuw besproken. In 2019 werd de discussie over de aanwezigheid van Duitsers bij de Memorial Service aangewakkerd door Jeanne en Mart Janssen uit Heelsum. Zij organiseerden een pelgrimstocht langs oorlogsbegraafplaatsen in Nederland. In een open brief vroeg het echtpaar Janssen om ook in Oosterbeek ruimte te maken voor een kranslegging namens de Duitsers. Roger Beets, die in 2019 voorzitter was van de Stichting Airborne Herdenkingen, wees het verzoek af. Zijn argumentatie was dat tijdens de Airborne Wandeltocht op de eerste zaterdag van september Duitse militaire reservisten in Oosterbeek aanwezig waren om mee te lopen en op de begraafplaats hun eer te betonen. 'Op alle 365 dagen in het jaar zijn zij van harte welkom. Echter op één moment, namelijk op de eerste zondag na 17 september, ligt dat wat anders.' Een andere verklaring die Beets aan *De Gelderlander* gaf is dat na de

²⁷² Van Aggelen, *Airborne Memorial Service*, 104.

²⁷³ Ibidem, 109.

²⁷⁴ Ibidem, 110.

²⁷⁵ Ibidem.

²⁷⁶ Harry van der Ploeg, "Duits eerbetoon driekwart eeuw na oorlog nog altijd brug te ver voor Airborne Begraafplaats," *De Gelderlander*, 14 september 2019.

oorlog afspraken werden gemaakt over de aanwezigheid van Duitse vertegenwoordigers bij de herdenkingsdienst op de Airborne begraafplaats. 'Dan houden de Britten hun herdenkingsdienst op hun begraafplaats - het is Brits grondgebied - samen met de Polen, andere geallieerden en Nederlanders, een op Britse leest geschoeide Memorial Service.' De aanwezigheid was volgens Beets niet gewenst zolang er nog Britse veteranen in leven waren. Na de herdenkingsdienst waren de Duitse bezoekers weer van harte welkom, meldde Beets aan *De Gelderlander*.²⁷⁷

Dat het volgens Beets Brits grondgebied zou zijn, klopt niet. Het is Nederlands grondgebied dat de Commonwealth War Graves Commission in eeuwige bruikleen heeft en beheert. De CWGC distantieerde zich dan ook van de standpunten van Beets over Duitse aanwezigheid. De woordvoerder in 2019 van het CWGC Louise Dujardin vertelde aan *De Gelderlander* dat er geen beleid was dat er geen Duitse vertegenwoordiging mocht zijn tijdens herdenkingsplechtigheden. Alleen het CWGC was geen medeorganisator van de Memorial Service op de Airborne begraafplaats. Het CWGC stelde de begraafplaats ter beschikking en traden op als facilitator.²⁷⁸

In de door mij gemaakte enquête over herdenken op de Airborne begraafplaats die in maart 2021 was uitgezet via Facebook reageerden totaal 185 personen op de stelling 'Ik vind het belangrijk dat in de toekomst tijdens de jaarlijkse Memorial Service in september ook de Duitsers worden herdacht op de Arnhem Oosterbeek War Cemetery.' De 185 respondenten van verschillende nationaliteiten waren allen een of meerdere keren op de begraafplaats geweest. Ongeveer 60 mensen woonden in de omgeving van Oosterbeek, 82 elders in Nederland. 32 mensen reageerden met een Britse nationaliteit. Eén iemand reageerde met een Duitse nationaliteit. De anderen hadden een andere nationaliteit. De stelling over het herdenken van Duitsers tijdens de Memorial Service werd divers beoordeeld: 69 van de 185 respondenten waren het eens met de stelling, 54 mensen oneens, 51 mensen stelden zich neutraal op, 10 hadden geen mening over de kwestie en één iemand had niet geantwoord op de stelling.²⁷⁹ Daarnaast vertelde de stelling niets over de aanwezigheid van Duitse autoriteiten of veteranen op de begraafplaats tijdens een herdenking. Wel interessant is dat deze stelling betrekking heeft op de toekomstige situatie van het herdenken op de Airborne begraafplaats.

Het *Nederlands Dagblad* beschreef dat de Airborne herdenking in Oosterbeek in 2019 weer zonder Duitsers verliep. Volgens de krant was dit een puur lokale beslissing.²⁸⁰ Heel bijzonder is het niet dat in Gelderland Duitsers geen formele rol kregen bij de herdenkingen. Dit gebeurde tot op heden slechts op drie plaatsen. Nijmegen had de primeur, daar werden sinds 1998 bij de

²⁷⁷ Van der Ploeg, "Duits erfbetoon driekwart eeuw na oorlog nog altijd brug te ver voor Airborne Begraafplaats," *De Gelderlander*.

²⁷⁸ Ibidem.

²⁷⁹ In deze enquête is helaas niet te achterhalen hoe de verhouding Britse en Nederlandse antwoorden ligt op de stellingen, hetzelfde geldt voor antwoorden van mensen die uit de omgeving van Oosterbeek kwamen of juist niet; Serena van der Hoek, enquête 16 maart 2021.

²⁸⁰ Hilbrand Rozema, "Duitse dodenherdenking," *Nederlands Dagblad*, 16 november 2019.

dodenherdenking op 4 mei Duitsers uitgenodigd om een krans te leggen bij het verzetmonument op het Traianusplein.²⁸¹ In Wageningen werd sinds begin van de eenentwintigste eeuw bij het ontsteken van het bevrijdingsvuur op 5 mei Duitse gasten uit de partnerstad Mörfelden-Walldorf uitgenodigd. Arnhem is tot nu toe de enige plaats in Gelderland waarbij een Duitse ambassadeur een krans legt bij de herdenking van de Slag om Arnhem.²⁸²

Opvallend is dat de Arnhem 1944 Veterans Club geen bezwaar had tegen de komst van de Duitse ambassadeur Läufer bij de Airborne herdenking in 2009 bij de John Frostbrug in Arnhem. Echter was de aanwezigheid van de Duitse ambassadeur tijdens de herdenkingsplechtigheid op de begraafplaats nog niet gewenst. Woordvoerder Johnny Peters van de Arnhem 1944 Veterans Club benadrukte dat het goed was Duitsers te betrekken met het oog op het toekomstige herdenken met toekomstige generaties. Alleen een krans leggen op de begraafplaats was nog een brug te ver. Volgens Peters lag dat aan het feit dat er op de Airborne begraafplaats voor de veteranen een hele andere, veel emotionelere lading hing dan bij de herdenking bij de John Frostbrug. 'Dat moment van rouw van veteranen en Nederlanders onder elkaar. Daar past geen Duitse ambassadeur bij,' vertelde Peters aan journalist Harry van der Ploeg van *De Gelderlander*.²⁸³

Ook nationaal bleek het uitnodigen van Duitsers tijdens de dodenherdenking nog een brug te ver. Het Nationaal Comité 4 en 5 mei vond dat de zaak nog 'te gevoelig' lag, hoewel gezamenlijke dodenherdenkingen in veel Nederlandse gemeenten een ander beeld lieten zien.²⁸⁴ Dat er steeds meer toenadering tussen Nederlandse en Duitse autoriteiten werd gezocht bij het herdenken van de Tweede Wereldoorlog bleek wel in mei van dit jaar, toen bondskanselier Angela Merkel op 5 mei een lezing hield.

4.3.3 De jeugd heeft de toekomst

Dat er steeds meer pogingen werden gedaan om Duitsers te betrekken bij het herinneren van de Tweede Wereldoorlog in Nederland bleek wel hoe de (Duitse) jeugd hierbij werd betrokken. In een fietstour door Nederland genaamd 'Ome Joop's Tour' werden naast Nederlandse kinderen ook Duitse kinderen betrokken. Onder het motto 'samen herdenken, dat heeft de toekomst' fietste het gezelschap in de zomer van 2004 door Nederland en gingen zij voor het eerst langs de Airborne begraafplaats waar er door de jongeren bloemen werden gelegd. "Het is belangrijk om stil te staan

²⁸¹ Rozema, "Duitse dodenherdenking," *Nederlands Dagblad*.

²⁸² Lex Halsema, "Actieve rol van Duitsers bij herdenkingen nog zeldzaam," *De Gelderlander*, 29 augustus, 2019.

²⁸³ Harry van der Ploeg, "Arnhem 1944 Veterans Club heet ambassadeur Bondsrepubliek welkom bij brug - Brits ja tegen Duitsers," *De Gelderlander*, 5 september 2009.

²⁸⁴ "Dodenherdenking met Duitsers alleen lokaal," Duitsland Instituut, geraadpleegd op 20 juni 2021, <https://duitslandinstituut.nl/artikel/490/dodenherdenking-met-duitsers-alleen-lokaal>.

bij de strijd die werd geleverd bij de Slag om Arnhem", legt Marcel Legerslee uit, de organisator van Ome Joop's Tour, "Maar we moeten samen naar de toekomst."²⁸⁵

Het herinneren van de operatie Market Garden werd steeds meer gericht op de toekomst dan op het verleden. Sinds 2001 organiseerde het Airborne International Youth Conference (AIYC) een jaarlijks terugkerend evenement dat op verzoek van de Airborne veteranen werd gehouden. De jongerenconferentie werd beschouwd als een 'brug naar de toekomst'. Door nauw samen te werken met de Arnhem International School kon het AIYC tot 2013 deze conferenties organiseren. Voor de zestigste herdenking in 2014 werd het groter aangepakt en kreeg de jongerenstichting subsidie van de Europese Unie om het project uit te breiden. Daardoor kwam de jongerenstichting YOUCEE (YOUth Conference commEmoration across bordErs) tot stand. Deze naam werd na 2014 gebruikt in plaats van AIYC.²⁸⁶

Tijdens de herdenking van 2014 en daarna, verwelkomde het YOUCEE 125 studenten en docenten tijdens de herdenkingsweek tussen 17 en 22 september. Die studenten waren tussen de 16 en 19 jaar oud en afkomstig uit vier Europese landen die betrokken waren bij de Slag om Arnhem, namelijk Groot-Brittannië, Duitsland, Polen en Nederland. De studenten gingen met elkaar in gesprek over onderwerpen als oorlog en vrede, recht en internationale samenwerking, waarbij het startpunt de Slag om Arnhem was. De jongeren kwamen samen in Arnhem en Oosterbeek om het programma uit te voeren. Door subsidies van verschillende organisaties, zoals de Provincie Gelderland, de vier betrokken gemeenten (Arnhem, Ede, Overbetuwe en Renkum), de Airborne Wandeltocht, Stichting Airborne Herdenkingen en het vfonds (Nationaal Fonds voor Vrede, Vrijheid en Veteranenzorg) kon dit programma mogelijk gemaakt worden.

De herdenking in 2004 op de Airborne begraafplaats werd tijdens de zestigste herdenking van de Slag om Arnhem wederom op grootste wijze herdacht met een belangrijke rol voor jongeren. De oud-burgemeester van Renkum de heer Piet Bruinooge vond dat herdenken op de begraafplaats voorop stond, 'maar we onderzoeken nu toch serieus de mogelijkheden om voor de middag- en wellicht avonduren toch passende activiteiten te bedenken waarbij het vieren van de vrede wat meer de aandacht krijgt. Zeker bij de jeugd, en die willen we hier toch graag blijvend bij betrekken, zou dat een extra impuls kunnen betekenen om betrokken te blijven bij de Airborne-herdenkingen.'²⁸⁷

Jongeren werden al sinds 1945 betrokken bij het herdenken. Op de Airborne War Cemetery vormden jongeren een belangrijk element van de ceremonie in september, namelijk die van bloemenkind. De bloemenkinderen werden door veteranen en belangstellenden als hoogtepunt van

²⁸⁵ Margriet Verschoor, "Ome Joop's Tour - Duitse kinderen bij kransleggen voor Airbornes," *De Gelderlander*, 27 juli 2004.

²⁸⁶ "Framework," YOUCEE, geraadpleegd op 22 mei 2021, <https://www.youcee.eu/about-youcee.html>.

²⁸⁷ "Airborne: herdenken," *De Gelderlander*, 21 februari 2004.

de Memorial Service gezien. *De Telegraaf* schreef er tijdens de zestigste herdenking in 2004 over, toen de jeugd ook in deze herdenking weer een belangrijke positie innam: 'Het hoogtepunt van de herdenkingsplechtigheid gisteren op de Airborne-begraafplaats bij Oosterbeek was het optreden van duizend Nederlandse en Engelse schoolkinderen. In aanwezigheid van koningin Beatrix en Prins Charles fluisterden de kinderen samen de namen van de 1700 gevallen bij de Slag om Arnhem en legden zij bloemen bij hun grafstenen.'²⁸⁸ Volgens de verslaggever van *De Telegraaf* zorgde het voor zichtbare emoties bij de honderden Amerikaanse, Britse en Poolse oorlogsveteranen, waarvan velen waarschijnlijk hun laatste Memorial Service mee zouden maken.²⁸⁹ Tussen de duizend scholieren uit de gemeenten Renkum, Arnhem, Ede en Overbetuwe waren tien Engelse scholieren, in schooluniform, van de Orwell Parkschool uit het Engelse Ipswich aanwezig om bloemen te leggen tijdens de ceremonie.²⁹⁰

De bloemenkinderen waren niet alleen een vast onderdeel van de begraafplaats, het diende ook als een verbindende functie tussen oude en nieuwe generaties. Voor de 75ste herdenking zocht de gemeente Renkum bloemenkinderen van het eerste uur, dus kinderen die aanwezig waren bij de eerste herdenking in 1945. Het idee was om 20 bloemenkinderen te verzamelen om samen met de huidige bloemenkinderen bloemen bij de graven te laten leggen.²⁹¹ Het idee kwam van Wim van Zanten, die zelf als schooljongen ook bloemenkind was. Eerder in 2004 richtte hij de Stichting Bloemenkinderen 1945 op. Deze stichting bestond uit voormalig bloemenkinderen en zij probeerden contact met familie van de gevallen Airbornes te onderhouden, voor zover dat mogelijk was.²⁹²

4.4 Hoe verder in de toekomst?

4.4.1 Is re-enactment de oplossing?

Het moment gaat binnenkort komen dat er geen veteranen meer zijn die zelf de Slag om Arnhem hebben meegemaakt. Ik vroeg Jan Loos, die als veertienjarige jongen de Slag om Arnhem in Oosterbeek meemaakte en inmiddels zelf boven de 90 is, hoe hij denkt dat er in de toekomst herdacht zal worden: 'Ik vraag me ook heel erg af, over tien jaar, dan zijn er helemaal geen veteranen meer. Dan zijn er ook geen burgers meer. Of je dan niet hetzelfde verschijnsel krijgt wat ik in Wageningen heb meegemaakt, daar heb ik 25 jaar gewoond. En daar ben ik betrokken geweest bij het 5 mei defilé. En toen ik erbij kwam, samen met mijn voorzitter-generaal de heer Meines, een veteraan en generaal zoals we die altijd genoemd hebben. Dat waren allemaal mensen die het

²⁸⁸ Van onze verslaggevers, "Jeugd ontroert oorlogshelden," *De Telegraaf*, 20 september 2004.

²⁸⁹ Van onze verslaggevers, "Jeugd ontroert oorlogshelden," *De Telegraaf*.

²⁹⁰ Eric Wijnacker, "Bloemenkinderen - Ook Engelse jeugd gefascineerd door Airborne," *De Gelderlander*, 20 september 2004.

²⁹¹ "Bloemenkinderen van Oosterbeek-herdenking uit 1945 gezocht," Omroep Gelderland, geraadpleegd op 23 mei 2021, <https:// gelderland.75jaarvrijheid.nl/artikel/2410924/bloemenkinderen-van-oosterbeekherdenking-uit-1945-gezocht>.

²⁹² Margriet Verschoor, "Gedeeld verdriet over gevallen zonen," *De Gelderlander*, 18 september 2004.

meegemaakt hadden. [...] dan komt het terecht in handen van het gemeentehuis en er wordt een bureau ingesteld en dan komt er een ambtenaar. De glans is er helemaal af. Ik kom nooit meer in Wageningen op 5 mei.²⁹³

In 2009 werd al druk over nagedacht hoe herdenken in de toekomst moest gaan plaatsvinden. De herdenkingen in 2009 stonden in het teken van re-enactment.²⁹⁴ D-Day en het begin van de bevrijding van Europa was in dat jaar 65 jaar geleden. In Normandië werd deze herdenking groots aangepakt. Ook in Nederland was dat het geval. In Nederland werd de operatie Market Garden op grootste wijze herdacht. In Arnhem vormde de Slag om Arnhem natuurlijk het middelpunt. Volgens historici Jan Kolen en Rutger van Krieken was 2009 een kenmerkend jaar, nooit eerder was er zoveel aandacht voor re-enactment als in 2009. Vanaf het vliegveld Welschap bij Eindhoven vertrokken tien Hercules-transportvliegtuigen en een Dakota vliegtuig naar de Ginkelse Heide. Eenmaal boven de Ginkelse Heide sprongen bijna duizend Britse, Nederlandse, Belgische en Amerikaanse parachutisten naar beneden om de luchtlanding van 1944 te laten herleven en om de toeschouwers een idee te geven van de omvang van de luchtlandingen van september 1944. Daarnaast werden in Nijmegen en Arnhem allerlei re-enactment activiteiten georganiseerd. In Nijmegen herhaalden Amerikaanse veteranen de Waaloversteek. In Arnhem reed een colonne van oude legervoertuigen van Renkum naar de John Frostbrug.²⁹⁵

Deze colonne was een organisatie genaamd de Airborne Battle Wheels Oosterbeek dat al sinds 1996 als herdenkingsmiddel voor de Slag om Arnhem werd gebruikt. Elk jaar in september organiseerden ze een weekend voor alle eigenaren van de legervoertuigen en de re-enactors, daarmee probeerden ze de herinnering aan de Slag om Arnhem levend te houden.²⁹⁶ De organisatie nam ook deel aan de Memorial Service. Op de website werd nadrukkelijk vermeld, dat de re-enactors van Airborne Battle Wheels Oosterbeek tijdens de Memorial Service op de begraafplaats geen uniform mochten dragen.²⁹⁷

Kamila Baraniecka-Olszewska schreef in 2018 een hoofdstuk in het boek *Military Pilgrimage and Battlefield Tourism: Commemorating the Dead* waar ze inging op de pelgrimages van Poolse re-enactors. Deze re-enactors gingen ook naar Arnhem, wat zij beschouwde als 'heilig grondgebied'. De Poolse re-enactors voelden zich sterk emotioneel verbonden met de regio van Arnhem. Daarnaast beschreven de Poolse re-enactors zichzelf als patriottistisch en was hun historische re-enactment een daad van patriotisme. De re-enactors representeerden de militaire en strijdende aspecten van

²⁹³ Van der Hoek, interview met Jan Loos, Renkum 12 april 2021, 55.18- 57.08.

²⁹⁴ Re-enactment is het naspelen of uitbeelden van historische gebeurtenissen, vaak op de plek waar de gebeurtenis heeft plaatsgevonden, zoals dat bij de Slag om Arnhem wordt gedaan in de gemeenten Arnhem, Oosterbeek, Ede en Overbetuwe.

²⁹⁵ Kolen en Van Krieken, "Arnhem," 91-92.

²⁹⁶ "What is ABWO?" Airborne Battle Wheels Oosterbeek, geraadpleegd op 21 november 2020, <http://www.airbornebattlewheels.nl>.

²⁹⁷ "Annual Weekend Program," Airborne Battle Wheels Oosterbeek, geraadpleegd op 24 mei 2021, <http://www.airbornebattlewheels.nl/agenda/>.

de Poolse geschiedenis. Daarom was Driel voor hen van bijzondere betekenis. De re-enactors legden kransen bij het monument van generaal-majoor Sosabowski en het monument van de Eerste Poolse Onafhankelijke Parachutistenbrigade in Driel.²⁹⁸

Niet alleen re-enactors konden in de geschiedenis van de Slag om Arnhem stappen. Het Airborne Museum werd in 2009 heropend na een grondige verbouwing. Het opende de ondergrondse tentoonstelling Airborne Experience, waarin bezoekers zich als het ware op het strijdtoneel begaven en het verhaal van de Slag om Arnhem doorliepen.²⁹⁹

4.4.2 Battlefieldtoerisme als uitkomst?

In het vorige hoofdstuk werd al duidelijk dat er vanuit Groot-Brittannië, maar ook vanuit de Verenigde Staten, reizen naar Nederland werden georganiseerd. Sommige reizen waren gericht op toeristisch Nederland, waar Arnhem een onderdeel van uitmaakte. Andere reizen waren onderdeel van grotere battlefieldtours, die de opmars van de geallieerden volgden vanaf Normandië tot aan Berlijn. Deze reis ging ook door Nederland en deed plaatsen als Nijmegen en Arnhem aan, omdat daar de geallieerde operatie Market Garden zich afspeelde. Vanaf 2000 was er te zien dat ook Nederlandse organisaties battlefieldtours in de omgeving van Arnhem aanboden. Dat bevestigde een verslaggever van *De Gelderlander*: 'Arnhem Battlefield Tours met busritten en overnachtingen in hotels worden al vele jaren georganiseerd door touroperators uit het Britse koninkrijk. Nederlandse operators volgden veel later.'³⁰⁰

Zo organiseerde het VVV van Arnhem in 2004 een toeristische rondrit langs de historische plaatsen van de Slag om Arnhem. De belangstelling voor deze Battlefield Tour was volgens het *NRC Handelsblad* groot. De Airborne War Cemetery in Oosterbeek vormde de afsluiting van de Battlefield Tour.³⁰¹ Ook werden er wandel- en fietstochten aangeboden. De Hollandse Lange Afstandstippelaars uit het Brabantse Sint-Oedenrode pakte in 2004 het Wandelpad Market Garden grondig aan, de vereniging stippelde een 220 kilometer lange route uit op zoveel mogelijk onverharde paden die deel uitmaakten van het slagveld van Market Garden, zoals de Airborne begraafplaats in Oosterbeek. Er was ook een kortere tour van de VVV van Renkum van slechts 22 kilometer, deze Airborne Route fietstocht startte op de Airborne begraafplaats in de richting van Doorwerth, Renkum en Heelsum.³⁰²

²⁹⁸ Kamila Baraniecka-Olszewska, "Sanctified past: the pilgrimages of Polish re-enactors to World War II battlefield," in *Military Pilgrimage and Battlefield Tourism: Commemorating the Dead* onder redactie van John Eade en Mario Katic (Londen: Routledge, 2018), hoofdstuk 8, https://books.google.nl/books?hl=nl&lr=&id=rUc4DwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PT175&dq=arnhem+oosterbeek+war+cemetery&ots=XvU13Yrt_r&sig=6L8-qu5sEunjW0_WFS7A-5JxxU&redir_esc=y#v=onepage&q&f=true.

²⁹⁹ "Airborne Experience," Airborne Museum At Hartenstein, geraadpleegd 24 mei 2021, <https://www.airbornemuseum.nl/tentoonstellingen/airborne-experience>.

³⁰⁰ "Langs 210 kilometer soldatenpad," *De Gelderlander*, 8 september 2004.

³⁰¹ "Een brug te ver met de autobus; Belangstelling veteranen en toeristen voor de Slag om Arnhem na zestig jaar," *NRC Handelsblad*, 2 september 2004.

³⁰² "Langs 210 kilometer soldatenpad," *De Gelderlander*.

De Liberation Route Europe (opgestart in 2019), een route van Zuid-Engeland naar Gdańsk, is 'een steeds uitbreidende internationale herdenkingsroute die mijlpalen uit de moderne Europese geschiedenis met elkaar verbindt'. De organisatie vindt het belangrijk dat naast aandacht voor de herinneringen van de verschillende landen aan de oorlog een oproep wordt gedaan tot een internationale respons door het complexe erfgoed van de Tweede Wereldoorlog vanuit meerdere historische perspectieven.³⁰³ Volgens historicus Laurie Slegtenhorst vindt er een historische beleving plaats binnen deze route. Een belangrijk doel van de route is het populariseren van het verleden. Dit wordt bijvoorbeeld gedaan in het Airborne Museum in Oosterbeek, onderdeel van de route.³⁰⁴ In de reisgids van Rough Guides (die aansluit bij dit project) wordt naast het Airborne Museum ook de Airborne begraafplaats als suggestie voorgesteld bij de reis door Gelderland. Er wordt een korte beschrijving van de begraafplaats gegeven. Opvallend is dat de nadruk meer op de Amerikanen ligt, dan op de Britten. 'American remains, meanwhile, were either repatriated or interred in the cemetery of the American Battle Monuments Commission in Margraten,' dit neemt al de helft van de beschrijving over de Airborne begraafplaats in beslag.³⁰⁵ Door middel van deze reisgids en de website geven de producenten van de Liberation Route Europe en de deelnemers meer bekendheid aan de authentieke plekken in de omgeving Arnhem, zodat er meer toeristen naar de plek gaan.³⁰⁶

In 2019 werd ook de Liberation Route Arnhem gepresenteerd. De makers van de route waren geïnspireerd door Liberation Route Europe. De Liberation Route Arnhem is een fietsroute van zo'n 51 kilometer door het gebied Arnhem-Wageningen waarbij de plaatsen aangedaan worden die tijdens de Tweede Wereldoorlog van belang waren. De route start bij het Airborne Museum in Oosterbeek om via de John Frostbrug (de '*Bridge Too Far*') in Arnhem langs de landingsgebieden van de parachutisten bij de Ginkelse Heide te fietsen om weer terug te keren bij het Airborne Museum.³⁰⁷ Opvallend is dat de route wel langs de begraafplaats gaat, maar dat de Airborne begraafplaats geen officieel stoppunt is binnen de route.

Rob van Ginkel beschreef in *Rondom de stilte* dat aan dit soort routes ook economische belangen meespeelden voor de regio Arnhem. Daarnaast richtte de gemeenten Ede en Renkum de recreatieve en toeristische op de marktgerichte samenwerkingsverband Airborne Feelings op. Volgens Van Ginkel werd dit samenwerkingsverband niet geheel toevallig gepresenteerd bij het Airborne Monument op de Ginkelse Heide.³⁰⁸

³⁰³ Liberation Route Europe, "Liberation Route Europe, geraadpleegd op 23 mei 2021, <https://liberationroute.nl/pages/liberation-route-europe>.

³⁰⁴ Laurie Slegtenhorst, "Echte Helden. De popularisering van de Tweede Wereldoorlog in Nederland sinds 2000," (Proefschrift, Erasmus Universiteit Rotterdam, 2019), 187.

³⁰⁵ Nick Inman en Joe Staines, *Travel the Liberation Route Europe* (Londen: Rough Guides, 2019), 203.

³⁰⁶ Slegtenhorst, "Echte Helden," 188.

³⁰⁷ "Liberation Route Arnhem," Regio Arnhem, geraadpleegd op 23 mei 2021, <https://www.visitarnhem.com/routes/1615705846/liberation-route-arnhem>.

³⁰⁸ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 33.

4.4.3 De invloed van de coronacrisis op de Memorial Service

Voor het eerst sinds 1945 waren er geen veteranen op de Memorial Service in 2020. Dit alles was te wijden aan de coronacrisis die begin 2020 het normale leven beperkte over de hele wereld. In september 2020 zat Nederland in een lockdown, waardoor de Memorial Service in normale vorm geen doorgang kon vinden. Er waren slechts 23 genodigden. Volgens kranten als het *Dagblad van het Noorden* heerste er een 'intense stilte'. Die stilte werd door dominee Monique van Zoest ook opgemerkt. De Britse legerpredikant Richard Smith sprak van 'het raarste jaar ooit'. Daarmee bedoelde beide predikanten het gemis van de veteranen en de duizenden belangstellenden die normaal de Memorial Service bijwoonden. De coronacrisis werd als thema gebruikt in de toespraken van de geestelijken: 'In 1944 streden we voor vrede en vrijheid. Nu strijden we tegen een onzichtbare vijand, het virus. Deze strijd gaat ook gepaard met pijn en rouwen. We zijn allemaal bezorgd over de toekomst. Maar als gemeenschappen, landen en regeringen samenwerken om deze strijd te winnen, is dat misschien ook nog wel een zegen,' predikte Smith.³⁰⁹

Omroep Gelderland deed live verslag van de herdenking op de begraafplaats in 2019 en 2020. Waar in 2019 nog duizenden mensen bijeen waren gekomen om een glimp op te vangen van de herdenking op de begraafplaats, was het in 2020 akelig stil. Geen veteranen, geen publiek en geen bloemenkinderen. Er was slechts één kind dat namens alle kinderen één bloem legde. Alle andere kinderen hadden voor de ceremonie een kaartje geschreven of een tekening gemaakt die bij de grafstenen werden gelegd.³¹⁰

Fig. 9. Intense stilte bij de Memorial Service op de Airborne War Cemetery in 2020. Omroep Gelderland.

<https://www.omroepgelderland.nl/nieuws/2469945/Intense-stilte-bij-Airborne-Herdenking-in-Oosterbeek>.

³⁰⁹ "'Intense stilte' bij Airborne Herdenking," *Dagblad van het Noorden*, 21 september 2020.

³¹⁰ Omroep Gelderland, "Herdenking Airborne Begraafplaats Oosterbeek 2020 | Market Garden | Omroep Gelderland," Youtube, geraadpleegd op 24 mei 2021, <https://www.youtube.com/watch?v=23Uy7uziJhI>.

In 2019 waren er nog slechts een twintigtal veteranen over die in staat waren de herdenking in september in Oosterbeek te bezoeken. In 2020 en 2021 werden op de Facebookpagina van de Arnhem Oosterbeek War Cemetery overlijdensberichten gedeeld van overleden Airborne veteranen. Het laatste overlijdensbericht op de pagina werd gedeeld op 8 mei 2021. Op 5 mei 2021 overleed private Luis DiMarco die op 17 september 1944 boven Arnhem werd gedropt met de parachutistenbrigade waar hij de Rijnbrug bij Arnhem wist te bereiken.³¹¹

4.5 Conclusie

4.5.1 De organisatie van de rituelen tussen 2000 tot en met 2020

Deze laatste tijdsperiode kenmerkt zich door de steeds ouder wordende Britse en Poolse veteranen. Veel veteranen zijn al overleden of op zeer hoge leeftijd. Daarom werd er in 2004 door de Stichting Airborne Herdenkingen besloten dat het de laatste grootschalige herdenking zal worden. Ook na de poging in 2009 om de herdenkingen op kleinschaliger manier te organiseren wist geen doorgang te vinden, de veteranen en duizenden belangstellenden bleven komen. Ook in 2019 toen er nog slechts een twintigtal veteranen in staat waren de herdenking bij te wonen. Nu is de vraag hoe de herdenking na de coronacrisis zal worden vormgegeven wanneer er geen veteranen meer in leven zijn.

Andere opvallende zaken zijn dat er in deze tijdsperiode in kranten werd gesproken van het laten deelnemen van Duitse autoriteiten aan de Memorial Service, maar in 2019 lijkt dat na 75 jaar nog steeds een brug te ver. Dat is niet heel bijzonder, want tot nu toe wordt er alleen in Arnhem een Duitse ambassadeur uitgenodigd bij de herdenking van de Slag om Arnhem. Daarbij is de Airborne Memorial Service wel de laatste grootschalige herdenking waarbij Duitsers niet welkom zijn. Het verzet voor de komst van Duitsers lijkt niet bij de veteranen zelf te liggen, maar het lijkt alsof deze beslissing door de organisaties genomen wordt, zoals de Stichting Airborne Herdenkingen.

Hoe de Duitsers geen plek krijgen in de herinneringscultuur op de begraafplaats, zo krijgen de Polen dat steeds meer. De Koude Oorlog is in deze tijdperiode ten einde en de reisbeperkingen voor veel veteranen is minder. Toch neemt Driel een belangrijkere positie in voor de Poolse veteranen dan de Airborne War Cemetery in Oosterbeek waar de Poolse soldaten begraven liggen. Een belangrijke factor is dat in 2005 het Nederlandse kabinet besloot dat de Polen eerherstel kregen.

Verschuivingen in de nationale herinneringscultuur is dat er bredere thema's als racisme en vrijheid werden gekoppeld aan de herdenking van de Tweede Wereldoorlog. Dat beïnvloedt ook de herdenking rondom de Slag om Arnhem door de jeugd een prominentere plek te geven, maar op de begraafplaats zelf nam de jeugd al vanaf 1945 een prominente plek in de vorm van bloemenkinderen. Maar door de oprichting van de jongerenorganisaties als Airborne International

³¹¹ Arnhem Oosterbeek War Cemetery, "Luis DiMarco," Facebook, 8 mei 2021, <https://www.facebook.com/groups/417526848288975>.

Youth Conference (later YOUCEE) werd er op een transnationale manier gesproken over zaken als vrijheid en oorlog in deze huidige wereld en deze werden vervolgens gekoppeld aan de Slag om Arnhem.

4.5.2 De verhouding tussen de verschillende actoren tussen 2000 tot en met 2020

Opvallend is dat er in deze tijdsperiode veel nieuwe actoren bijkomen op de al bestaande actoren. Het Britse Airborne Forces Security Fund is nog steeds de auspiciën van de Memorial Service en draagt financieel bij aan de overtocht van de Britse veteranen. Zo wordt de dienst op de begraafplaats nog steeds bepaald door de Nederlandse tak van de Airborne Forces Security Fund, die organisatoren voor de dienst aanwijst. Stichtingen als Lest We Forget en Stichting Airborne Herdenkingen zorgen voor de andere onderdelen van de herdenkingsweek omtrent de Slag om Arnhem, bijvoorbeeld de huisvesting van veteranen.

Bij de nieuwe organisaties en stichtingen is er een tweedeling te zien. Ze weten iets toe te voegen aan het al bestaande herdenkingsprogramma óf zij worden na een aantal jaar opgeheven en overgenomen door een andere organisatie, zoals bij Airborne Feelings die na een kleine tien jaar stopt en waarbij Airborne Region haar taak overneemt.

Zo ontstaan er ook stichtingen die een nieuwe boodschap willen toevoegen en op een bredere manier willen herdenken, zoals Stichting War Requiem - Bridge to the Future, die het ook belangrijk vindt dat Duitsers een plaats innemen in de herinneringscultuur. Het betrekken van jeugd wordt door de Airborne International Youth Conference gedaan wat in 2014 een naamswijziging krijgt naar YOUCEE. Hoewel de waarden van deze organisatie heel transnationaal overkomen waarbij zowel Nederlandse, Engelse, Poolse als Duitse jeugd bij elkaar komen om over thema's als vrede en oorlog te praten, is de organisatie zelf Nederlands.

Hoofdstuk 5: Conclusie

In deze masterthesis is onderzoek verricht naar de vraag: Hoe ontwikkelde de transnationale naoorlogse herinneringscultuur op de Airborne War Cemetery in Oosterbeek zich vanaf 1945 tot en met 2020? Om een antwoord te kunnen geven op deze vraag zijn er twee deelvragen geformuleerd waarbij de eerste deelvraag in gaat op het ritueel tijdens de Memorial Service en de tweede deelvraag ingaat op de verschillende actoren tijdens de herdenking van de Slag om Arnhem in Oosterbeek.

In eerste instantie lijkt het alsof de Memorial Service op de Airborne War Cemetery in Oosterbeek niet onderhevig is aan de nationale Nederlandse herinneringscultuur, maar zijn eigen herinneringskalender volgt. Daarbij is de bijdrage van de Britse herinneringscultuur beperkt, op de Britse veteranen na. Zo blijkt dat de periodisering voor de nationale Nederlandse herinneringscultuur maar voor een klein deel toe te passen is op de herinneringscultuur op de Airborne begraafplaats. Dat er in de jaren zestig meer aandacht komt voor de joodse slachtoffers, lijkt aan de Airborne begraafplaats voorbij te gaan. De belangrijkste reden is dat de Airborne begraafplaats is ontstaan door een militaire operatie.

Door de toepassing van een vergelijkende kwalitatieve analyse met behulp van Nederlandse en Britse krantenartikelen is er geprobeerd om tot een definiëring te komen voor de Airborne War Cemetery als lieu de mémoire. Daarbij is duidelijk geworden dat de Airborne War Cemetery zich als lieu de mémoire in een groter herinneringslandschap bevindt. Door de Slag om Arnhem is de regio van de gemeenten Renkum, Arnhem, Overbetuwe en Ede uitgegroeid tot een Airborne herinneringslandschap, waarbij menig monument en herdenkingsactiviteit refereert aan de mislukte Slag om Arnhem in 1944.

Eén van die herdenkingsactiviteiten is de Memorial Service op de Airborne begraafplaats in Oosterbeek, georganiseerd in de derde week van september. Het feit dat er een herdenkingsceremonie tot stand is gekomen en dat deze vandaag de dag nog steeds wordt georganiseerd, is te danken aan de lokale initiatieven uit Oosterbeek. Door burgerlijk-overheidsinitiatief is de begraafplaats in Oosterbeek aangelegd en is het idee voor een herdenkingsdienst op de begraafplaats ontstaan, daarmee doelend op waarnemend burgemeester van Renkum in 1945 Jan ter Horst. Een andere belangrijke factor voor het ontstaan van de Memorial Service is de in de zomer van 1945 opgenomen film *Theirs is the Glory*. In deze film speelden Britse Airborne veteranen die een jaar ervoor nog gevochten hadden tijdens de Slag om Arnhem. Doordat er zo'n driehonderd veteranen aanwezig waren voor de opnamen van de film in Nederland, konden

zij deelnemen aan de eerste herdenkingsceremonie in 1945, waardoor er een traditie ontstond en in 1946 de eerste pelgrimage werd georganiseerd.

De Memorial Service is militaristisch en religieus van aard. Dat komt door de geallieerde veteranen in uniform die elk jaar terugkeren naar de begraafplaats. Zij houden toespraken waarin werd teruggeblikt naar de Slag om Arnhem en het offer dat is geleverd. In de jaren zeventig ontstaat er spanning tussen het militaire en het burgerlijke uit de lokale omgeving. Leerkrachten uit Oosterbeek en Arnhem (van vooral openbare scholen) die zich aansloten bij de vredesorganisatie Pax Christie zorgde ervoor dat de schoolkinderen uit Oosterbeek en Arnhem niet deel konden nemen aan de Memorial Service. Tussen 1970 en 1977 ontbraken er dus bloemenkinderen, wat al vanaf 1945 een essentieel onderdeel was van de ceremonie. Deze bloemenkinderen kunnen als performatief element van het ritueel beschouwd worden. De Memorial Service is een herdenking, maar volgens Pax Christi ook een verering van een militair verleden en daar zijn zij op tegen. Hoewel er een belangrijk onderdeel van het ritueel wegviel, is het Pax Christi niet gelukt om de gehele Memorial Service te beïnvloeden.

Het religieuze komt naar voren in de kerkdiensten die tijdens de Memorial Service op de begraafplaats plaatsvinden. De ceremonie begint met een katholieke kerkdienst gevolgd door een Anglicaanse protestantse dienst. Het christendom kan als verbindende factor gezien worden tussen de Nederlandse en Britse herinneringscultuur. Dat is terug te zien in de toespraken van de geestelijken en de liederen die gezongen worden.

De beschikbare kranten vormen de spiegel van de invulling van de lieux de mémoire. De Airborne War Cemetery is niet alleen een lieu de mémoire voor de inwoners in de omgeving van Arnhem en Oosterbeek. Veel andere regionale Nederlandse kranten en nationale Nederlandse kranten geven aandacht aan de Slag om Arnhem en de herdenking op de Airborne War Cemetery. Ook Britse kranten schrijven over de Airborne War Cemetery en de Memorial Service. Bijna alle krantenberichten verschijnen in september wanneer de Slag om Arnhem wordt herdacht en de Memorial Service plaats vindt. Door de aandacht in de media wordt de geschiedenis van de Slag om Arnhem en de Airborne War Cemetery als lieu de mémoire levend gehouden.

De Airborne begraafplaats als lieu de mémoire doordringt ook via andere media, zoals films en battlefieldtours. De populaire film *A Bridge Too Far* heeft bijgedragen aan de bekendheid van de Slag om Arnhem en de metafoor 'een brug te ver' wordt dankzij het uitbrengen van deze film door menig Nederlandse als Britse krant aangehaald. Lieux de mémoire wordt door Nora in nationaal verband neergezet. In deze thesis is aangetoond dat het concept lieux de mémoire ook gebruikt kan worden in transnationaal opzicht, namelijk op een Britse begraafplaats met elk jaar terug kerende geallieerde veteranen op Nederlands grondgebied, waarin de lokale bevolking van Oosterbeek en omgeving een belangrijke factor zijn.

Tussen 1945 en 2020 is er een verschuiving te zien in de actoren die bijdragen dat de Airborne War Cemetery en de herdenkingen rondom de Slag om Arnhem een lieu de mémoire blijven. Zo is er een verdeling te maken in de oorsprong van de verschillende actoren. Ten eerste is er de nationale Nederlandse organisatie, het Nederlands Oorlogsgraven Comité, die de Memorial Service organiseert van 1946 tot en met 1969. Na 1969 nemen de lokale organisaties het over. Ten tweede zijn dat dus de lokale Nederlandse stichtingen uit de omgeving van Arnhem en Oosterbeek. Zij werken met elkaar samen om een om een goed aansluitend herdenkingsprogramma te organiseren, zoals het Algemeen Airborne Comité, Lest We Forget, Stichting Airborne Herdenkingen, Airborne Feelings en Airborne Region. Ten derde zijn er de Britse actoren die een meer afstandelijke rol lijken te hebben, maar zonder deze organisaties zou er geen Memorial Service mogelijk zijn, namelijk de Airborne Forces Security Fund en de Arnhem 1944 Veterans Club. Deze veteranen nemen een hardnekkige positie in binnen de herinneringscultuur op de Airborne begraafplaats. Ondanks de meerdere initiatieven om een einde te maken aan de grootschalige herdenkingsdiensten omtrent de Slag om Arnhem blijven de veteranen terugkeren tot er waarschijnlijk geen één van hen meer over is.

Door de tijd heen is er te zien dat de begraafplaats indirect onderhevig is aan het nationale debat over oorlog en vrede. In de jaren zeventig was dit te zien met Pax Christi en vanaf 2000 is te zien dat organisaties worden opgericht die algemene thema's als vrede en oorlog in de huidige tijd koppelen aan de Slag om Arnhem. Een andere ontwikkeling is dat de herdenkingen rondom de Slag om Arnhem commerciëler zijn geworden, zeker in de laatste periode. Door nieuwe initiatieven als A Bridge to Liberation, de toename van het re-enactment vanaf 2009 en de toename het aantal deelnemers bij de Airborne Wandeltocht zorgen ervoor dat ook de Memorial Service op de Airborne War Cemetery drukker bezocht wordt.

Door een veelvoud aan verschillende actoren waarbij dezelfde personen vaak in één of meerdere organisaties zitten is te zien dat een herinneringscultuur nooit monocausaal is, maar een samensmelting van verschillende actoren. De Nederlandse lokale actoren zorgen er bijvoorbeeld ook voor dat er nog steeds geen Duitse autoriteiten mogen deelnemen aan de Memorial Service. Er worden wel pogingen gedaan, maar deze pogingen komen niet tot uiting. Terwijl elders in Nederland dit wel wordt gedaan. Een oorzaak kan zijn dat de geallieerden het tijdens de Slag om Arnhem in 1944 tegen een Waffen-SS pantserdivisie op moesten nemen.

Een hamer mist soms zijn doel, een boeket bloemen nooit. Het doel van het veroveren van de Rijnbrug in Arnhem in 1944 mocht dan mislukt zijn, maar het gevolg was dat er een jarenlange traditie van herdenken op de Airborne War Cemetery ontstond, waarbij de bloemenkinderen met hun boeketten bloemen lieten zien dat het doel altijd behaald werd, namelijk één van vriendschap en dankbaarheid.

Bibliografie

Interviews

Hoek, Serena, van der. Interview met Jan Loos. Renkum 12 april 2021.

Hoek, Serena, van der. Interview met Kitty Brongers. Oosterbeek 18 maart 2021.

Primaire literatuur

[„Arnhem” ieder jaar herdacht.](#)” *De Telegraaf*, 14 september 1973.

[„The battle of Arnhem”. De plechtige herdenking op 17 Sept. a.s.](#)” *Arnhemsche courant*, 23 augustus 1946.

[„Intense stilte’ bij Airborne Herdenking.](#)” *Dagblad van het Noorden*, 21 september 2020.

[„A Great Battle commemorated memorials for the men of Arnhem.](#)” *Illustrated London News*, 28 september 1946.

[„Afscheid van Arnhem.](#)” *De Telegraaf*, 18 september 1969.

[„Airborne herdenking.](#)” *Trouw*, 18 september 1970,

[„Airborne-comité dankt.](#)” *Arnhemsche courant*, 20 september 1947.

[„Airborne-herdenking 1947 500 Engelsen komen naar Arnhem.](#)” *Nieuwe Apeldoornsche courant*, 15 september 1947.

[„Airborne-herdenking 1947.](#)” *Overijsselsch dagblad*, 8 augustus 1947.

[„Airborne-herdenking op „Eurovisie”.](#)” *Trouw*, 1 september 1955.

[„Airborne-monument niet op tijd gereed.](#)” *Arnhemsche courant*, 17 augustus 1946.

[„Airborne-wandeltocht.](#)” *Algemeen Handelsblad*, 6 september 1954.

[„Airborne: herdenken en vieren van vrijheid.](#)” *De Gelderlander*, 21 februari 2004.

[„Airborne: herdenken.](#)” *De Gelderlander*, 21 februari 2004.

[„Arnhem Skymen.](#)” *Belfast Telegraph*, 22 september 1945.

[„Balkenende naar herdenking Market Garden.](#)” *Trouw*, 27 augustus 2009.

[„Bij het Airborne-monument.](#)” *Arnhemsche courant*, 17 september 1946.

[„Britse onderscheidingen.](#)” *De Volkskrant*, 16 september 1969.

[„De verwelkoming in Oosterbeek.](#)” *Arnhemsche courant*, 17 september 1954.

[„Dodenherdenking in Arnhem.](#)” *De Volkskrant*, 18 september 1954.

[„Dodenherdenking te Oosterbeek.](#)” *De tijd: dagblad voor Nederland*, 18 september 1954.

[„Duitse burgemeesters leggen geen kransen.](#)” *Reformatorisch Dagblad*, 17 september 2009.

[„Duitse burgemeesters leggen geen kransen.](#)” *Reformatorisch Dagblad*, 19 september 2005.

[„Een brug te ver met de autobus; Belangstelling veteranen en toeristen voor de Slag om Arnhem na zestig jaar.](#)” *NRC Handelsblad*, 2 september 2004.

[“Een Duits boeket bij as Fulton.”](#) *De Gelderlander*, 20 september 2008.

[“Emotionele herdenking van Slag in Ede en Oosterbeek.”](#) *De Gelderlander*, 20 september 1999.

[“Engelse studiebeurzen voor Arnhemse kinderen.”](#) *De Heerenveensche koerier: onafhankelijk dagblad voor Midden-Zuid-Oost Friesland en Noord-Overijssel*, 24 september 1946.

[“Gen. Urquhart dankt.”](#) *Arnhemsche courant*, 18 september 1946.

[“Go Dutch.”](#) *Liverpool Echo*, 16 juli 1988.

[“Grote belangstelling voor herdenking van Slag om Arnhem.”](#) *Trouw*, 6 september 1969.

[“Heldenstrijd rond Arnhem en Oosterbeek wordt vandaag herdacht.”](#) *De Volkskrant*, 17 september 1946.

[“Herdenking Slag om Arnhem Plechtigheden te Oosterbeek.”](#) *Nieuwsblad van het Noorden*, 17 september 1947.

[“Herdenkingsplechtigheid op het Airborne-Kerkhof.”](#) *Provinciale Drentsche en Asser courant*, 18 september 1947.

[“Het Nederlandse oorlogsgravencomité.”](#) *Het vaderland*, 16 maart 1954.

[“Het Rijk dient mede te werken aan verbetering der hotelaccommodatie.”](#) *Arnhemsche courant*, 1 oktober 1946.

[“Hoe Arnhem 17 September zal herdenken.”](#) *Het Parool*, 11 augustus 1947.

[“Hoge onderscheiding voor tuinman oorlogskerkhof.”](#) *Algemeen Dagblad*, 14 juni 1972.

[“Holland and the Bulbfields.”](#) *Liverpool Echo*, 26 januari 1988.

[“Holland Spectacul.”](#) *Liverpool Echo*, 9 september 1988.

[“Hop over to Holland with Friendship Tours.”](#) *Coventry Evening Telegraph*, 26 maart 1971.

[“Jeugd ontmoet oorlogshelden.”](#) *De Telegraaf*, 20 september 2004.

[“Langs 210 kilometer soldatenpad.”](#) *De Gelderlander*, 8 september 2004.

[“Mickey Mouse.”](#) *De Gelderlander*, 20 september 2004.

[“Montgomery legde krans op Airborne Cemetery.”](#) *Arnhemsche courant*, 22 augustus 1955.

[“Montgomery voor de radio.”](#) *De tijd: dagblad voor Nederland*, 18 september 1954.

[“Nog eenmaal over de brug, nu in de rolstoel.”](#) *Goudsche courant*, 17 september 2004.

[“Plechtige herdenking van „de strijd om Arnhem”.](#) *Overijsselsch dagblad*, 28 augustus 1946.

[“Plechtige herdenking van den Slag bij Arnhem.”](#) *Trouw*, 24 augustus 1946.

[“Prince speaks of heroism and sacrifice.”](#) *Dundee Courier*, 19 september 1994.

[“Prince’s tribute.”](#) *Pontypridd Observe*, 27 september 1947.

[“Slag om Arnhem herdacht Airbornes en nabestaanden van gesneuvelden bijeen.”](#) *Algemeen Handelsblad*, 17 september 1947.

[“Slag om Arnhem herdacht. Koningin woont plechtigheid bij.”](#) *Limburgsch dagblad*, 18 september 1946.

[“Slag om Arnhem herdacht.”](#) *Overijsselsch dagblad*, 18 september 1947.

[“Slag om Arnhem krijgt veel aandacht.”](#) *Trouw*, 12 september 1979.

[“The Airborne Memorial Service.”](#) *Illustrated London News*, 13 oktober 1945.

[“Tienduizenden herdenken de Slag om Arnhem.”](#) *Nieuwsblad van het Noorden*, 24 september 1984.

[“Tsjechische studenten op bezoek.”](#) *Arnhemsche courant*, 2 september 1946.

[“Vier gemeenten naar één Airborne Region: Beter zichtbaar en vindbaar.”](#) *Renkum.nieuws.nl*, 13 oktober 2018.

[“Visit Holland and the Bulbfields.”](#) *Liverpool Echo*, 11 februari 1991.

[“Volgend jaar houdt de stichting Airborne Feelings op te bestaan.”](#) *Renkum.nieuws.nl*, 8 juni 2017.

[“Vrijdag.”](#) *De Telegraaf*, 15 september 1971.

[“Vrijheidsvuur blijft branden.”](#) *Nederlands dagblad: gereformeerd gezinsblad*, 20 september 1994.

ANP, Reuter. [“Herdenking van Slag om Arnhem.”](#) *Trouw*, 17 september 1979.

Bruin, W.J., de. [“Moord op diplomaat Sykes is nooit opgelost.”](#) *Reformatorisch dagblad*, 1 augustus 1989.

Deijl, Frans, van. [“De historische sensatie van de Slag om Arnhem.”](#) *Het Parool*, 12 april 1999.

Enright, Bill. [“Servicemen in Arnhem.”](#) *Wicklow People*, 27 september 1991.

Fennema, Jitske. [“Herdenken 2.”](#) *NRC Handelsblad*, 30 april 1994.

Goudriaan, Huib. [“‘Arnhem’ voor het laatst massaal herdacht.”](#) *Trouw*, 2 september 1994.

Goudriaan, Huib. [“Generaal-majoor Urquhart, symbool van 'brug te ver'.”](#) *Trouw*, 16 december 1988.

Halsema, Lex. [“Actieve rol van Duitsers bij herdenkingen nog zeldzaam.”](#) *De Gelderlander*, 29 augustus, 2019.

Hermans, Frank. [“Sobere kranslegging voor 48 gesneuvelde Amerikanen bij Waal-oversteek Nijmegen.”](#) *De Gelderlander*, 20 september 2020.

Huygens, Stan. [“Vliegersdiner in Londen.”](#) *De Telegraaf*, 16 oktober 1974.

Jos de Fraiture, F. [“Arnhem en Nijmegen herdachten hun bevrijding.”](#) *Amigoe di Curacao: weekblad voor de Curacaosche eilanden*, 1 oktober 1946.

Loon, H.F., van. [“Ontroerende herdenking van de Slag om Arnhem.”](#) *De Telegraaf*, 24 september 1984.

Louwes, Erik. [“De geallieerden hebben ook de Duitsers bevrijd.”](#) *De Gelderlander*, 18 september 2004.

Marlet, George. [“De veteranen willen helemaal geen afscheid nemen.”](#) *Trouw*, 20 september 1999.

Nieuwsdienst Algemeen Dagblad. [“Tien jaar na de grote slag pelgrimstocht van de Airbornes naar Arnhem.”](#) *Algemeen Handelsblad*, 19 september 1954.

Nijland, Rik. [“Voor elk graf een kind met bloemen; Bloemenhulde basisschoolleerlingen voor veteranen hoogtepunt van herdenking Market-Garden.”](#) *De Volkskrant*, 20 september 2004,

Omroep Gelderland. "Herdenking Airborne Begraafplaats Oosterbeek 2020 | Market Garden | Omroep Gelderland." Youtube. Geraadpleegd op 24 mei 2021, <https://www.youtube.com/watch?v=23Uy7uziJhI>.

Omroep Gelderland. "Veteraan Sandy bezoekt zijn gesneuvelde vriend Gordon: 'hier is hij veilig' - 75 jaar vrijheid." Youtube. Geraadpleegd op 22 mei 2021, https://www.youtube.com/watch?v=6Xgn_gLtidw.

Oost, Albert. "[DE VETERAAN: Ik kom zeker terug om te herdenken](#)," *De Gelderlander*, 20 september 1999.

Pasterkamp, Riekelt. "[Zolang het kan, blijf ik terugkomen](#)." *Reformatorisch Dagblad*, 17 september 2004.

Ploeg, Harry, van der. "[Arnhem 1944 Veterans Club heet ambassadeur Bondsrepubliek welkom bij brug - Brits ja tegen Duitsers](#)." *De Gelderlander*, 5 september 2009.

Ploeg, Harry, van der. "[Duits eerbetoon driekwart eeuw na oorlog nog altijd brug te ver voor Airborne Begraafplaats](#)." *De Gelderlander*, 14 september 2019.

Remembering the Battle of Arnhem (tentoonstelling). Arnhem. Airborne at the Bridge. Arnhem. Februari 2019.

Rozema, Hilbrand. "[Duitse dodenherdenking](#)." *Nederlands Dagblad*, 16 november 2019.

Sloten, Janko, van. "[Veteraan Sandy Cortmann \(97\) die de show stal is overleden](#)." *De Gelderlander*, 24 mei 2020.

The Prince of Wales and The Duchess of Cornwall (@ClarenceHouse). "In Driel, The Prince of Wales attends a service for the 1st Polish Independent Parachute Brigade." Twitter, 20 september 2019. <https://www.royal.uk/prince-wales-attends-commemorations-75th-anniversary-battle-arnhem>

Vankan, Leon. "[Iedereen staat stil bij Slag om Arnhem](#)." *Algemeen Dagblad*, 24 september 1984.

Vereniging Vrienden van het Airborne Museum. "VVAM Airborne Magazine Vol.1 nr.3 2014." Geraadpleegd op 21 mei 2021. <https://vriendenairbornemuseum.nl/vvam-airborne-magazine-3-2014/>.

Verschoor, Margriet. "[Gedeeld verdriet over gevallen zonen](#)." *De Gelderlander*, 18 september 2004.

Verschoor, Margriet. "[Ome Joop's Tour - Duitse kinderen bij kransleggen voor Airbornes](#)." *De Gelderlander*, 27 juli 2004.

Voskuil, R.P.G.A. "VVAM Nieuwsbrief 7 – 1982." Vereniging Vrienden van het Airborne Museum. Geraadpleegd op 13 mei 2021. <https://vriendenairbornemuseum.nl/vvam-nieuwsbrief-nummer-7-1982/>.

Wijnacker, Eric. "[Bloemenkinderen - Ook Engelse jeugd gefascineerd door Airborne](#)." *De Gelderlander*, 20 september 2004.

Wijnacker, Eric. "[Slotconcert a la Night of the Proms](#)." *De Gelderlander*, 28 mei 2004.

Secundaire literatuur

Aggelen, Laurens, van. *Airborne Memorial Service. Arnhem Oosterbeek War Cemetery*. Arnhem: White Elephant, 2009.

Airborne Battle Wheels Oosterbeek. "Annual Weekend Program." Geraadpleegd op 24 mei 2021. <http://www.airbornebattlewheels.nl/agenda/>.

Airborne Battle Wheels Oosterbeek. "What is ABWO?" Geraadpleegd op 21 november 2020. <http://www.airbornebattlewheels.nl>.

Airborne Forces Security Fund. "About." Geraadpleegd op 16 mei 2021. <https://airborne-forces.org.uk/about/>.

Airborne Herdenkingen. "Bestuur SAH." Geraadpleegd op 13 mei 2021. <https://www.airborne-herdenkingen.nl/bestuur-sah/>.

Airborne Herdenkingen. "Historie SAH." Geraadpleegd op 3 mei 2021. <https://www.airborne-herdenkingen.nl/historie-sah/>.

Airborne Museum At Hartenstein. "Airborne Experience." Geraadpleegd 24 mei 2021. <https://www.airbornemuseum.nl/tentoonstellingen/airborne-experience>.

Airborne Wandeltocht. "Het ontstaan van de Airborne Wandeltocht." Geraadpleegd op 1 mei 2021. <https://airbornewandeltocht.nl/nl/over-airborne-wandeltocht/geschiedenis/>.

Arnhem Oosterbeek War Cemetery. "Luis DiMarco." Facebook, 8 mei 2021. <https://www.facebook.com/groups/417526848288975>.

Bertens, Laura M.F. "'Doing' memory: performativity and cultural memory in Janet Cardiff and George Bures Miller's *Alter Bahnhof Video Walk*" *Holocaust Studies* 26 (2019): 181-197.

Binyon, Laurence. "For the Fallen." Geraadpleegd op 24 januari 2021. <https://www.poetryfoundation.org/poems/57322/for-the-fallen>.

Clercq, Wouter, de. "Slag om Arnhem levend houden." SlidePlayer. Geraadpleegd op 20 juni 2021. <https://slideplayer.nl/slide/12290310/>.

CommonWealth War Graves Commission. "Our story." Geraadpleegd op 16 januari 2021. <https://www.cwgc.org/who-we-are/our-history/>.

Commonwealth War Graves. "Arnhem Oosterbeek War Cemetery." Geraadpleegd op 7 november 2020. <https://www.cwgc.org/visit-us/find-cemeteries-memorials/cemetery-details/2063800/arnhem%20oosterbeek%20war%20cemetery/>.

Connelly, Mark. *We Can Take It! Britain and the memory of the Second World War*. New York: Routledge, 2014.

- Duitsland Instituut. "Dodenherdenking met Duitsers alleen lokaal." Geraadpleegd op 20 juni 2021. <https://duitslandinstituut.nl/artikel/490/dodenherdenking-met-duitsers-alleen-lokaal>.
- Eerden, Monique en René Wokke. *Erfgoed om bij stil te staan. Achtergronden bij Verkenning Herinneringserfgoed*. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2019.
- Finney, Patrick. *Remembering the Second World War. Remembering the modern world*. Londen: Routledge, 2018.
- Frijhoff, Willem. *De mist van de geschiedenis*. Nijmegen: Vantilt, 2011.
- Ginkel, Rob, van. *Rondom de stilte. Herdenkingscultuur in Nederland*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2011.
- Grever, Maria en Kees Ribbens. *Nationale identiteit en meervoudig verleden*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007.
- Grever, Maria en Robbert-Jan Adriaansen. "Historical Culture: A Concept Revisited." In *Palgrave Handbook of Research in Historical Culture and Education*, redactie Mario Carretero, Stefan Berger en Maria Grever, 73-89. UK: Palgrave Macmillan, 2017.
- Haan, Ido, de. [Recensie Rondom de Stilte]. Recensie van *Rondom de Stilte. Herdenkingscultuur in Nederland*, door Rob van Ginkel, *BMGN – Low Countries Historical Review* 128-4, 97 (2013): 1-3.
- Heijden, Chris, van der. *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* Amsterdam: Uitgeverij Contact, 2008.
- Hendriksen-Verweij, Lydia. "Stichting Lest we forget." Geraadpleegd op 21 juni 2021. <https://www.airbornebeer.com/wp-content/uploads/2017/11/bedankslwf.pdf>.
- Het Willem Tiemens Archief. "Het Airborne Kerkhof te Oosterbeek." Geraadpleegd op 14 februari 2021. <https://airbornearnhem.nl/WillemTiemens/Airborne%20Kerkhof.htm>.
- Hogerhorst, Susan. "Onwrikbare herinnering. Herinneringsculturen van Ravensbrück in Europa, 1945-2010." Proefschrift, Erasmus Universiteit, 2010.
- Is Geschiedenis. "Communistisch verzet in de Tweede Wereldoorlog." Geraadpleegd op 21 januari 2021. <https://isgeschiedenis.nl/nieuws/communistisch-verzet-in-de-tweede-wereldoorlog>.
- Jaeger, Stephan. *The Second World War in the Twenty-First-Century Museum. From Narrative, memory, and Experience to Experientiality*. Berlijn: De Gruyter, 2020.
- Kolen, Jan en Rutger van Krieken. "Arnhem." In *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren*, redactie Madelon de Keizer en Marije Plomp, 85-95. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2010.
- Kolen, Jan, Rutger van Krieken en Maarten Wijdeveld. "Topografie van de herinnering." In *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale*

- context*, redactie Frank van Vree en Rob van der Laarse, 196-221. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2009. 196-197.
- Laarse, Rob, van der. "Van Deventer tot Danzig: De toekomst van het transnationaal herinneren. Bij het thema," Nationaal Comité 4-5 mei & Platform WO2. Geraadpleegd op 16 januari 2021. <https://www.tweedewereldoorlog.nl/onderzoekuitgelicht/transnationaal-herinneren/deventer-naar-danzig/>.
- Leloux, H.J. "Bibliografie van de gemeente Renkum." PDF bestand. Renkumse Historische Reeks, 2 (2007): 1-155. Geraadpleegd op 21 juni 2021. <http://www.heemkunderenkum.nl/wp-content/uploads/2014/06/0009-Tab-H-Bibliografie-Heemkunde-Deel-II- Versie-2007.pdf>.
- Mackay, Robert. "Recensie We Can Take It!." Recensie van *We Can Take It! Britain and the memory of the Second World War*, door Mark Connelly. *The American Historical Review* 110 (2005): 555-557.
- Nationaal Comité 4 en 5 mei. *Breekbare dagen. 4 en 5 mei door de jaren heen*. Amsterdam: Stichting Collectieve Propaganda van het Nederlandse Boek, 2012.
- Noakes, Lucy en Juliette Pattinson. *British Cultural Memory and the Second World War*. Londen: Bloomsbury, 2014.
- Noakes, Lucy. *War and the British. Gender, memory and national identity*. Londen: I.B. Tauris, 1998.
- Nora, Pierre. "Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire." *Representations* 26 (1989): 7-24.
- Omroep Gelderland. "Gelderland heeft de meeste oorlogsmonumenten, hoeveel staat er in uw gemeente?" Geraadpleegd op 18 juni 2021. <https://www.omroep gelderland.nl/nieuws/2095694/Gelderland-heeft-de-meeste-oorlogsmonumenten-hoeveel-staan-er-in-uw-gemeente>.
- Omroep Gelderland. "LIVE: Herdenking Airborne Begraafplaats 2019." Youtube. Geraadpleegd op 6 januari 2021. <https://www.youtube.com/watch?v=yiADyrZ3hJE>.
- Onnekink, Joop. *Zeven dagen in de "Heksenketel". Herinneringen van een kind aan de Slag om Arnhem*. Arnhem: Tekstbureau de Raaf, 2015.
- Ribbens, Kees. "Oorlog op vijf continenten." 4 en 5 mei. Geraadpleegd op 27 december 2020. <https://www.4en5mei.nl/documenten/subsidies/conferentieverslag.pdf>.
- Schaffer, Gavin. "Een angstvallig gekoesterde overwinning." In *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context*, redactie Frank van Vree en Rob van der Laarse, 245-265. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2009.
- Scherpenisse, Susan. "Verder lezen: Oorlogsmonumenten en herinneringscultuur in Gelderland." WO2GLD. Geraadpleegd op 22 december 2020. <https://wo2gld.nl/nieuws/verder-lezen-oorlogsmonumenten-en-herinneringscultuur-gelderland>.

- Slegtenhorst, Laurie. "Echte Helden. De popularisering van de Tweede Wereldoorlog in Nederland sinds 2000." Proefschrift, Erasmus Universiteit Rotterdam, 2019.
- Stichting Airborne Herdenkingen. "Airborne herdenking Oosterbeek." Geraadpleegd op 16 januari 2021. <https://www.airborne-herdenkingen.nl/airborne-herdenking-oosterbeek/>.
- Stichting Airborne Herdenkingen. "The Battle of Arnhem, a bridge to the future." Geraadpleegd op 24 januari 2021. <https://www.airborne-herdenkingen.nl>.
- Stichting Driel-Polen. "De Polen in Driel." Geraadpleegd op 16 mei 2021. <https://www.driel-polen.nl/nl/historie/de-polen-driel/>.
- Stichting Driel-Polen. "Stanislaw Sosabowski." Geraadpleegd op 28 juni 2021. <https://www.driel-polen.nl/nl/historie/sosabowski/>.
- Vereniging Vrienden van het Airborne Museum. "Boekenshop." Geraadpleegd op 27 januari 2021. <https://vriendenairbornemuseum.nl/boekenshop/>.
- Volksbund Gemeinsam für den Frieden. "Duitse militaire begraafplaats Ysselsteyn." Geraadpleegd op 6 januari 2021. <https://www.jbs-ysselsteyn.de/nl/duitse-militaire-begraafplaats.html>.
- Vree, Frank van en Rob van der Laarse. *De dynamiek van de herinnering*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2009
- Winter, Jay. *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- WO2. "Oorlogsbegraafplaatsen." Geraadpleegd op 6 januari 2021. <https://www.tweedewereldoorlog.nl/gedenkplekken/oorlogsbegraafplaatsen/>.